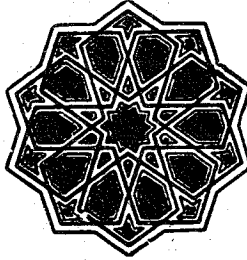


ANKARA ÜNİVERSİTESİ

# İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ  
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT: XXXV



# GREGORYEN ERMENİ KİLİSESİNİN OLUŞMASI VE KONSİL KARARLARI KARŞISINDAKİ TUTUMU

*Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK*

## GİRİŞ

Günümüzde her Hıristiyan Grup, her Kilise, genel olarak, kendisini Hz. İsa'ya veya onun Havarilerine bağlama gayreti içindedir. Bu gayretin sebebi, kendilerini ilk yüzyıla bağlamak ve "kadîmlik" kazanmaktır.

Kendisini Hz. İsa Dönemi'ne kadar dayandıran ve "kadîmlik" iddiasında olan kiliselerden biri de Gregoryen Ermeni Kilisesi'dir. Bu Kilise'nin temel geleneği, Oniki Havarî arasında sayılan Taddeus ile Bartolomeus'u ilk kurucuları ve aydınlatıcıları kabul etmesidir.

Her Hıristiyan Kilisesi, kendisinin "apostolik" (Havarilere ait) olduğunu isbatlamak ve "ilâhî kurucusu" ile birleştirebilmek için, başlangıcını Hz. İsa'ya veya Havarilere bağlamak durumundadır. Çünkü herhangi bir kilise, Havarilerden birinin şahsî eseri ise "direkt", daha önce kurulmuş apostolik bir kiliseden çıkmış ise "endirekt"tir. Bunun için Gregoryen Ermeni Kilisesi, kendisinin direkt bir apostolik kaynaktan doğduğunu, ilk ve en eski bir apostolik kaynağa dayandığını, herhangi bir kilisenin aracılığı olmadan başlangıçsız, direkt ve muhtar bir karaktere sahip bulunduğunu iddia etmektedir. Bu iddianın delili olarak da, "Ermenistan"da, Taddeus'un görev süresinin miladî 35-43 yılları arasında sekiz yıl, Bartolomeus'un ise 44-60 yılları arasında onaltı yıl devam etmiş olması gösterilmektedir. Bununla Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin "apostolik" bir kaynağa sahip olduğu ortaya konulmak istenmektedir<sup>1</sup>.

1. Bkz. Malachia Ormanian, L'Église Arménienne, Antelias-Lübnan 1954, (2. baskı), 3-5; S. Kaloustian, Saints and Sacrament of the Armenian Church, Copyright 1969, 89-92.

Bu iki havarinin Ermenistan'da Hıristiyanlığı yaymak için gitmesi hadisesi, Roma İmparatoru Tiberius\* Dönemi'nde Urfa Kralı olan Abgar ile ilgili bir efsaneye bağlanmaktadır. Bu efsane, miladî 340 yılına doğru, tarihçi Eusèbe tarafından ortaya atılmış ve V. Yüzyıl Ermeni Tarihçisi Horen'li Musa (Moise de Khorène) tarafından bazı ilavelerle geliştirilmiştir. Horenli Musa'nın tarihinde yer alan bilgilere göre cüzzam hastalığına yakalanmış olan Abgar, İsa adında birisinin ortaya çıktığını ve hastaları iyi ettiğini duymuştur. Bunun üzerine o, adamlarından Anan (Hananya) ile Hz. İsa'ya bir mektup göndermiştir. Abgar, mektubunda, İsa'nın "Tanrı" veya "Tanrı'nın Oğlu" olabileceğine inandığını belirtmiş, bulunduğu yere gelip kendisini iyileştirmesini istemiş ve Yahudiler'in fenalıklarına karşı koyabileceğini bildirmiştir. İsa da, Abgar'a yazdığı cevabında, onu iyileştirmek için oralara gitmesinin mümkün olmadığını ve bulunduğu yerde bir vazifeyi yerine getirmek ile mükellef olduğunu, daha sonra kendisini gönderen "Zat"ın yanına döneceğini, hastalığını iyi etmek, onun ile beraber olanlara hayat vermek ve orada Hıristiyanlığı yaymak için Havarilerinden birini göndereceğini haber vermiştir. Bu mektupla beraber İsa'nın yüzünü sildiği ve yüzünün izini taşıyan mendili\*\* gönderdiği de rivayetler arasındadır<sup>2</sup>. Gönderilen bu havari de Abgar'ı iyileştirmiştir. İsa'nın mektubu ve hastalığından kurtulması karşısında heyecanlanan Abgar, Hıristiyanlığı kabul etmiş, "Vaftiz" olmuş ve halkı da kendisi ile beraber vaftiz olup Hıristiyanlığı benimsemiştir<sup>3</sup>.

Ermenilerin bu görüşleri, Katolik ve Ortodoks Hıristiyan yazarlarca efsane olarak nitelendirilmektedir<sup>4</sup>. Ormanian, Ermenis-

\*. Tiberus, Hz. İsa'nın tebliğde bulunduğu sıradaki Roma İmparatoru'dur. Tiberius, İsa'nın doğduğu zaman İmparator olan Augustus Sezar'ın kızı ile evlenmiş ve sonra da İmparator tarafından evlat edinilmiştir. O, A. Sezar'dan sonra da İmparator olmuştur. A. Sezar'a, Mecusîlerin Yahuda'da doğan bir çocuğa hediyeler getirildiği, ancak bunun kimin çocuğu olduğunu bilmediği bildirilmiştir. İmparator da, bu çocuğun kendisine bildirilmesi için vali Herod'a emir vermiştir. Herod durumu öğrenememiş ve Bet Lahim ve çevresinde doğan bütün çocukları öldürmüştür. İsa'nın 309 yılında doğduğu belirtilmesine rağmen 311 yılında doğduğunda ittifak edilmektedir (Bkz. Abu'l Faraç Tarihi, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1945, I/119-120).

\*\* İsa'nın gönderdiği mendildir. Urfa'da muhafaza edildiği (Bkz. Moise de Khorène, Histoire d'Arménie, II. Kitap, Bcl. XXXII) ve M. 942 yılında Roma Kralı bu mektubu İslam Halifesi'nden istediği yer almaktadır. (Bkz. Abu'l Faraç Tarihi, I/256).

2. Moise de Khorène, Histoire d'Arménie, II. Kitap, Bölüm: XXX-XXXIII, Trad. V. Langlois, Collection des Historien Anciens et Modernes de l'Arménie, Paris 1880, II/95-98; Abu'l Faraç Tarihi, I/120-121; François Tournèbize, Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie, Paris 1900, 47.

3. Bkz. Moise de Khorène, Histoire d'Arménie, II. Kitap, Böl. XXX-XXXIII, Langlois, Collection..., II/96-98; Lébourne d'Edesse, Lettre d'Abgar, Trad. Langlois, Collection..., 317-325; Abu'l Faraç Tarihi, I/119-121; Tournèbize, 47.

4. Bkz. Tournèbize, 48-49.

tan'ın toptan Hıristiyanlığı kabul etmeden önce, Hıristiyan olmalarından dolayı zulme uğramalarını, Ermeniler arasında Hıristiyanlığın daha önce yayıldığına delil göstermektedir<sup>5</sup>.

Ermeniler, kralı, krallık ailesi, ordusu ve halkı ile Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul eden ilk topluluğun kendileri olduğunu kabul etmektedir. Bu toptan din değiştirmenin öncüsü de Grégoire (Grigor-Kirkor)'dır. Bu Grégoire'nin\* Türk veya İranlı olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.

Grégoire, Ermenistan'ı İncil'in ışığı ile aydınlatıldığından dolayı, Aydınlatıcı anlamına Ermenice "Lusavoritç" lakabı ile anılmıştır. Kurduğu Kilise'ye de "Lusavorçagan Ermeni Kilisesi" denilmiştir. Batı'da, kurucusunun vaftiz ismi olan Grégoire'den dolayı Gregoryen Ermeni Kilisesi olarak adlandırılmaktadır.

Kayseri'de Hıristiyan olarak yetişen Grégoire, Ermenistan'a dönüp orada Hıristiyanlığı yaymaya başlamış ve bundan dolayı işkençe görmüştür. Ermenistan Kralı Tiridate'nin hastalanması, hastalığında hekimlerin çaresiz kalması ve Kral'ın kız kardeşinin bir rüya görmesi üzerine Grégoire'ye başvurulmuştur. Grégoire, Kral'ı iyileştirmiştir. Kral da, bunun üzerine Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Krallığın resmî dininin Hıristiyanlık olduğunu açıklamıştır<sup>6</sup>. Grégoire, Hıristiyanlığı, Ermenistan'da bulunan, İranlılar, Hayklar, Gürcüler ve Türkler arasında yaymıştır. *Bunun için Gregoryen Hıristiyanlığa, değişik ırk ve kültürden insanların Hıristiyanlık anlayışının ortak adı olarak bakılmalıdır.*

## A. GREGORYEN ERMENİ KİLİSESİNİN OLUŞMASI VE İLK YÜZYILI

Girişte Ermenistan'da Hıristiyanlığın yayılışına ve Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulüne kısaca temas edilmiştir. Ancak, Hıristiyanlığın yayılışı, Gregoryen Hıristiyanlığının oluşması, Ermeni Kilisesi'nin ortaya çıkması, ortaya çıkmış bu Kilisesi'nin "Hıristiyan Hiyerarşisi"ndeki yeri ve "muhtar" olup olmaması günümüze kadar ulaşan tartışmaların konusudur. Bu tartışmaların doğmasına, o dö-

5. M. Ormanian, L'Englise ..., 6.

\* Kırzioğlu, Aziz Grégoire'nin (Greguvar) Dede Korkut olduğu görüşündedir (Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, Karapapak Urğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Erzurum 1972, 4).

6. Bu konudaki bilgi ve tartışmalar için Bkz. Agatange, Histoire de Regne de Tiridate, Langlois, Collection ..., I/115-170; Zénob de Glag, Histoire de Daron, Langlois, Collection ..., I/338-355; Tournebize, 49-54; Ormanian, L'Englise ..., 8-11; J. de Morgan, Histoire du Peuple Arménien, Paris 1919, 103-104, 364-369; S. Kaloustian, 92; Urfalı Mateos, Vekayiname, Çev. H.D. Andreasyan, Ankara 1962, 165-166; Kırzioğlu, Karapapak..., 5-8; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Albanlar Tarihi" Üzerine, Ankara 1994.

neme ait belgelerin eksikliği ve o dönemden bahseden kaynaklardaki bilgilerin çelişkisi sebeple gösterilmektedir. Bu çelişkilerde ve karışıklıklarda Kadıköy Konsili'nden sonra yazılan eserlerin taraf olmasının da rolü büyüktür. Çünkü bu eserler, genelde, çoğunluğun benimsediği Hıristiyan gruba ve İmparatorluk mensuplarına aittir.

Kendilerine ait alfabeleri ve yazıları olmadığı için Ermeni Kilisesi ile ilgili bilgiler, nesilden nesile aktarılan menkıbelerle yaşatılmıştır. Bunlar da ciddiye alınmadığı için Ermenilerin "Kilise" konusundaki görüşleri fazla rağbet bulmamıştır. Grégoire'nin Hıristiyanlığı Ermenistan bölgesinde yaymak için Grekçe ve Süryanice okullar açmasına kadar Hıristiyanlık ve İncil sözlü olarak anlatılmıştır. Bundan dolayı ilk dönemle ilgili tartışmalar son bulmamış ve Grégoryen Ermeni Kilisesi'nin bağımsız olarak ortaya çıkıp çıkmaması konusu gündemden inmemiştir.

#### *a) Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu ve Hıristiyanlık Hiyerarşisindeki Yeri*

Ermeni Kralı Tiridate ve halkının toptan Hıristiyanlığı kabul etmesi ve Hıristiyanlığın "resmî din" olarak benimsemesi; eğitim-öğretim meselesini gündeme getirmiş, dinin resmî kurumlara kavuşturulması ve dinî reisini seçilmesi lüzûmunu ortaya koymuştur. Dinî lider olarak Grégoire, en uygun aday kabul edilmiştir. Bu göreve onun aday gösterilmesinde, Kayseri'de Hıristiyanlık üzerine eğitim görmüş olması ve Ermenistan'ın toptan Hıristiyanlaşmasını sağlaması etkili olmuştur. Bundan dolayı o, halkın ve Kral'ın tasviyiyle dinî liderliğe seçilmiş ve takdis olmak üzere, 16 prensle, Kayseri'ye gönderilmiştir<sup>7</sup>.

Kayseri'ye giden Grégoire, Başpiskopos Léon'u bulmuş ve Kral Tiridate'den getirdiği mektubu ona sunmuştur. Başpiskopos da, Grégoire'ye ruhbanlık ünvanı vermek için, piskoposlardan oluşan bir "konsil" toplamıştır. Bu konsil, 302'de, onu, "piskoposluğa" lâyık görmüştür. Biraraya gelmiş olan piskoposlar ve Başpiskopos Léon, yerde ve gökte yetkili olması, "tanrı krallığının anahtarlarını" alması için ellerini Grégoire'nin başına koyarak takdis işini tamamlamıştır. Bu takdisten sonra piskoposlar, izin alarak ayrılmışlardır. Grégoire, kendisine verilen bir mektup ve yanına katılan muhafızlarla oradan ayrılmış ve ülkesine dönmek üzere yola koyulmuştur<sup>8</sup>.

7. Bkz. Agathange, CI-CXIII, Langlois, Collection ..., I/154-170; F. Macler, "Armenia" (Christian), Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE), New York 1951, I/802-803; Jean Mécérian, Histoire et Institutions de l'Église Arménienne, Beyrut 1965, 38-40.

8. Bkz. Agathange, CXIII, Langlois, Collection ..., I/171-173.

Gregoire; Kayseri Başpiskoposu'nun kendisine refakat etmesi ve Ermeni Krallığı'ndaki merkezine yerleştirmesi için görevlendirildiği Sabastia (Sivas) Piskoposu Pierre ile ülkesine dönerken, yolu üzerindeki yerlerde kısa süreli konaklamış; uğradığı yerlerdeki eski tapınakları, heykelleri yıkmış ve onların yerinde küçük kiliseler<sup>9</sup> yapmış, oraların halkını da vaftiz etmiştir. Bu şekilde Ermeni Krallığı'nın merkezi Vagharschat'a (Vagarşabat, daha sonra Eçmiyazın olarak adlandırılmıştır) dönmüştür. Kendisine yol arkadaşlığı yapan piskopos Pierre, Sabastia'ya geri dönmüş; fakat Grégoire, orada Hıristiyanlaştırma çalışmasını sürdürmüştür<sup>10</sup>.

Vagarşabat'ta Grégoire, bir "vizyon" görmüştür. Vizyon'da, İsa-Mesih yere inmiş ve ona "Kilise"yi yapacağı yeri göstermiştir<sup>11</sup>. Bunun üzerine o, kendisine bildirilen yerde, "Tanrı'nın Evi"ni bina etmiş, "Kutsal Haç'ın Merkezi"ni yükseltmiş ve "Mesih'in Sunağı"ni yapmıştır. Bu vizyona dayanılarak oraya, "Tanrı'nın Oğlu'nun

9. Grégoire ve beraberindekilerin ilk uğradığı yerin; putperest dönemin en önemli "teslis"i sayılan, Anahita, Astik ve Vahakn üçlüsüne tahsis edilen tapınağın bulunduğu Aschtischat olduğu; korkunç çatışmalardan sonra burada bir kilise inşa edildiği ve burasının "Ermeni Kilisesi'nin Anası" (Ana Ermeni Kilisesi) olduğu üzerinde durulmaktadır (Bkz. Agathange, CXV; Fauste de Byzance, Bibliotheque Historique, III. Kit. 3, 14; IV. Kit. 14, Langlois, Collection ..., I/211, 224-225, 250; J. Mécérian, 41). Tournebize, Daron'un memleketinde, Aschtischat'ın yanında, Vahakn, Anahita ve Astig'e tahsis edilmiş üçlü tapınağın yıkılması sırasında korkunç çatışmaların olduğuna ve çok kan döküldüğüne, bu çatışmalardan sonra pagan tapınağının yıkıldığına ve ilk Ermeni Kilisesi'nin burada kurulduğuna yer vermektedir. O, Grégoire'nin, bu kuruluşun hatırasını devam ettirmek için, orayı, yıllık "hac" yeri yaptığına ve o günü bir bayram günü kıldığına; bu bayram günü olarak önce 16 Ekim, günümüzde de Pantekot'tan (Pentecôte) sonraki İkinci Pazar Günü kabul edildiğine temas etmektedir (Tournebize, a.g.e., 53-54). Tournebize, Grégoire'nin vizyonu da bu Aschtischat'ta gördüğünü, ilk kilisenin de burası olduğunu, Eçmiyazın'e ait rivayetin sonraki dönemlerde ortaya çıkarıldığını ileri sürmektedir. Ayrıca o, Grégoire'nin Eçmiyazın'de değil de, Aschtischat'ta ikâmet ettiği görüşünün hâkim görüş olarak bilginler arasında yaygınlaştığına da işaret etmektedir (Bkz. Tournebize, 54. sahife-deki dipnotu).

10. Bkz. Agathange, CXIII-CXX, Langlois, Collection ..., I/174-175; J. Mécérian, 41-42.

11. Kelime olarak "Tanrı'nın biricik Oğlu'nun indığı yer" anlamına gelen Eçmiyazın ismi, Aziz Grégoire'nin bu yer hakkında gördüğü bir vizyona dayanmaktadır. Rivayete göre Aziz Grégoire, Ermeni Kralı ve bütün ülkesini Hıristiyanlaştırdıktan sonra bir gece, Ermeni Krallığı'nın başkentinde ilk mabet olarak inşa etmeyi tasarladığı Kilise'nin şekli ve yeri hakkında derin bir tefekküre dalmışken şöyle bir vizyon (hayâl) görmüştür: "Gök yarılmış, yeryüzünü parlak bir ışık kaplamıştır. Gökten inen ışık huzmesi arasından meleklere bir alayı yeryüzüne inmeye başlamıştır. Bu semâvî grubun başında uzun boylu ve mü-kemmel simali birisi vardır. O, Tanrı'nın Oğlu olarak doğmuş olan İsa'nın kendisidir. Elinde altın bir çekiç tutmaktadır. Gökten yere doğru inerken, şimdiki Eçmiyazın Kilisesi'nin bulunduğu yere üç defa vurmuştur. O anda yerden altın bir sütun yükselmiş, sonra muhteşem bir Kilise haline dönüşmüştür. Hayâl kaybolmadan önce, bu Kilise'nin hatları ve şekli silinmez bir şekilde Aziz. Grégoire'nin zihnine yerleşmiştir" (By Bishop S. Kalo-ustian, Saints and Sacraments of the Armenian Church, Coypright 1969, 92-93). Bu hikâye dolayısıyla Eçmiyazın Kilisesi'nin Ermeniler arasında büyük yeri ve önemi vardır. Burası, bizzat İsa tarafından kurulmuş kabul edilmektedir.

indiği yer" anlamına Eçmiyazın denilmiştir. Grégoire, Hıristiyan Azizleri'nin şehit edildiği yerde üç mabet bina ederek, onların hatıralarını<sup>12</sup> yaşatmıştır. Bu Azizlerin yemek yediği yerde de Rabb için "Sunak" (Altar) yapmıştır.

Grégoire, "Eçmiyazın Ana Kilisesi"ni kurduktan sonra, eski tapınakları yıktırıp yerlerine kiliseler yaptırmaya devam etmiştir. Ancak bu, pek kolay olmamış; korkunç çatışmalara ve çok kanın akmasına sebep olmuştur. Böylece Krallığın her tarafında kiliseleri çoğaltmaya başlamış; papazlar takdis etmiş; İncil'i her tarafa yaymaya ve onun kültürünü yerleştirmeye gayret sarfetmiştir. Kral'ın desteği ve birkaç yabancı "misyoner"in yardımıyla Grégoire, Ermenilerin büyük bir kısmına Hıristiyanlığı öğretmiş ve onları Hıristiyanlaştırmıştır. O, insanları iyiliğe ve dindârlığa yöneltmiş; dinî âyin ve törenler tesis etmiştir. Bununla beraber, çocukların ve özellikle ruhbanların eğitim-öğretimiyle ilgilenmiş; okullar açmış ve Ermeni alfabesi olmadığı için, Grekçe ve Süryanice dillerinde eğitim yaptırmış, öğretimi mecbur tutmuştur. Mabetlerin yanında, erkenden, manastırlar kurduğunu, yanında getirdiği rahipleri (keşişleri) ve bekâr Ermeni azizlerini oralara yerleştirmiştir<sup>13</sup>. Bunlar arasında piskoposluğa lâyık gördüğü 12 kişiyi piskopos olarak takdis etmiştir<sup>14</sup>. Bu piskoposları, dinî âyin ve törenleri yönetmekte yetkili kılmış ve ruhaniliğe miras yolu açmıştır. Kendi ailesi için en yüksek dinî görev olan "Katogikosluk"u tesis etmiştir. Bu ünvan, daha sonra, bağımsız bir "Fatriklik" hüviyeti kazanmıştır. Bu anlamıyla Ermeni Kilisesi, millî ve özerk bir sîtatüye kavuşmuştur<sup>15</sup>. Ancak bu millî ve özerk durum, Grégoire'nin Kayseri'deki takdisini

12. Grégoire, azizler arasında, Jean-Baptiste ve Athanagère'ye özel bir saygı duymaktadır. O, onlarla ilgili kültü bütün Ermeni Krallığı'nda yaymaya çalışmış ve Ermenilerin "Yeni Yıl Tannısı"na (Amanor) ait bayramı onların bayramı haline getirmiştir. Bu azizlere olan sevgisini, Kayseri'den döndükten sonra, Kral'ı vaftiz etmesinde göstermiş ve Kral'a, vaftiz adı olarak, Jean'ı vererek, azizin hatırasını yaşatmıştır. Hıristiyanlığın ilk yıllarında "Ermenistan"ı kağan ve orada Kral Abgar tarafından öldürülen Ripsime, Gaina ve onların arkadaşlarını da unutmamış; şehit edildikleri yerde üç tane mabet (kilise) yaptırmıştır (Tournebize, a.g.e., 54).

13. Bkz. Agathange, CXX, Langlois, Collection ..., I/179-181; Tournebize, 54.

14. Aziz Grégoire, ilk haleflerinin çoğu gibi, ruhaniliğe yükselmeden önce evlenmiştir. Ruhani olunca, kendisini Tanrı'ya adanmak için, hanımından (diğer bir rivayete göre iki hanımından) ayırmıştır. Onun iki oğlu olmuştur. Kayseri'den döndükten sonra Grégoire'nin hanımı da, delikanlılık çağına gelmiş olan iki oğlunu Kayseri'de bırakmış, bir kadın, iki erkek hizmetçisiyle Vagarşabat'a (Eçmiyazın) gitmiştir. Orada kocasını bulmuş ve ona oğullarından haber vermiştir. Fakat Grégoire, evlilik hayatını devam ettirmek istemediğinden; karısı, kendisini, mabetlerin yanındaki "Bakireler"in hizmetine adanmıştır (Bkz. J. Mécérian, 38-39; Tournebize, 56'da dipnot).

15. Bkz. F. Macler, "Armenia", ERE, I/803.

ve Papa Sylvestre, dolayısıyla Roma Merkezi ile olan münasebetini tartışma konusu olarak gündeme getirmiştir.

Grégoire'nin Kayseri Başpiskoposu Léon tarafından takdis edilmesi ve "Ermeni Piskoposu" ünvanını alması, Kayseri Kilisesi ile Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşik münasebetinin ne olduğunun tartışılmasına yol açmıştır. Bu tartışmalarda Katolikler (Latinler) ile Ortodokslar'ın (Grekler) görüşü birbirine yakındır. Gregoriyen Ermeniler, onların karşısında bir görüşü savunmaktadır. Bu görüşler, genel hatlarıyla, şu şekilde özetlenebilmektedir: Grekler'e (Ortodokslar) göre Ermeni Kilisesi, Kayseri Piskoposluğuna bağlıydı. V. Yüzyılda birbirinden ayrıldı. Bu ayrılık, dinin aslından ayrılmaktır. Latinlere (Katolikleer) göre Ermeni Kilisesi, önce Kayseri'ye bağlıydı, sonra Papa I. Sylvestre'nin tanıdığı imtiyazla bağımsız hale geldi. Bu görüşler karşısında Ermeniler ise Ermeni Kilisesinin, başlangıcından itibaren bağımsızdır ve kaynağının "apostolik" (Havariilere dayanmakta) olduğunu savunmaktadır. Grégoire'nin Kayseri'den aldığı takdis, hiçbir zaman, bir bağımlılığı, bir hiyerarşik bağımlılığı ifade etmemektedir. O, millî ve özerk olarak doğmuştur<sup>16</sup>.

Genel kanaat, Ermenilerin toptan Hıristiyanlığı kabul ettiği dönemde, Roma Merkezi ve diğer hâkim Hıristiyan gruplarla Ermenilerin ittifak içinde olduğu yolundadır. Ancak, Ermeniler'in Hıristiyanlığı kabul ettiği sırada Roma İmparatorluğu'nda Maximin ile Dioclétien bulunmaktadır. Bu imparatorlar, Hıristiyanlığa karşı büyük düşmanlık duymuş, Hıristiyan Kutsal Kitabı'nın yakılmasını ve bütün kiliselerin yıkılmasını emretmişlerdir<sup>17</sup>. Onlar tarafından Ermenilere büyük işkenceler yapılmış ve bu işkenceler neticesinde Roma ile Ermeniler arasındaki münasebet kesilmiştir. Dioclétin'den sonra İmparator olan Konstantin döneminde yeni bir ittifak kurulmuş ve münasebetler düzelmiştir. Bu ittifakın kimler arasında yapıldığı pek açık değildir. Buna rağmen eski Ermeni tarihçileri, 315'li yıllarda, Konstantin ile Tiridate arasında Roma'da yapılan bir görüşmeden, bir anlaşmadan bahsetmektedir. Bu görüşmenin, Grégoire ile Kral Tiridate'nin Roma'ya yaptıkları bir seyahat esnasında olduğu üzerinde durulmaktadır (Fakat böyle bir seyahatin ve bir anlaşmanın yapılmış olmasının imkânsızlığı üzerinde de durul-

16. Bu konudaki tartışmalar için bkz. M. Ormanian, *Le Vatican et les Arméniens*, Rome 1873, 155-161, 173-174; Ormanian, *L'Eglise ...*, 11-14; Tournebize, 54-58; G. Amadouni, *L'Eglise Armenienne et La Catholicite*, Rome 1978, 13-14.

17. Bkz. Abu'l Farac, 132-133.



makta ve tartışılmaktadır). Hattâ Grégoire'nin, Roma'da, havarilerin hatıralarından bir kısmını, havarı André'nin "Sağ Eli"ni ve İncil yazarı Luka'ninkini talep ettiği ve elde ettiği hatıralarla, sevinç içinde, Eçmiyazin'e döndüğü de kaydedilmektedir<sup>18</sup>.

Katolik Tournebize, bu anlaşma ve görüşmeleri tartışmakta, o dönemde Papa olan Sylvestre ile Grégoire arasında bir ittifakın ihtimaliyeti üzerinde durmakta ve bunun mektupla olmasına ağırlık vermektedir. O, bu kanaatini, 325 yılında yapılan İznik Konsili'nde Grégoire'nin oğlu Aristaces'in hazır bulunması üzerine bina etmekte ve şu neticeye varmaktadır: "Papa'nın Ermenistan'da olmuş olaylardan, en azından, elçileri vasıtasıyla, haberdar olmasının, Katoğikos Grégoire'yi görevinde ve imtiyazlarında desteklemesinin, haklı olarak, düşünülmesi lâzımdır. Bizim çıkardığımız sonuca itiraz eden kimse, bu arada, Konstantin tarafından Ermeni Kralı'nın resmen tanınmasını da reddetmiş olacaktır. Eski Ermeni yazarlarının çoğu, dinî anlaşmalardan siyasî anlaşmayı ayıramadı. Konstantin ile Tiridate arasındaki münasebetle, Sylvestre ile Grégoire arasındaki münasebeti aynı farzettii"<sup>19</sup>. Bu ve benzeri delillere dayanarak Tournebize, Papa Sylvestre'nin Grégoire'ye metropolitlik yetkisi verdiğini ve bu yetkinin Papalığa hiyerarşik yönden bağımlılığı ifade ettiğini ileri sürmektedir. Ayrıca o, kendi görüşlerini desteklemek için, Kayseri Başpiskoposu Léon'un Grégoire'yi takdisini ve onu metropolit olarak görevlendirmesini gerekçe olarak kullanmaktadır<sup>20</sup>.

Lusavorçagan (Gregoriyen) Ermenilerin görüşlerini ortaya koyan Ormanian, Ermeni Kilisesi'nin "muhtar" bir yönetime sahip olduğunu, onu herhangi bir merkeze bağımlı göstermenin mümkün olmayacağını savunmakta ve Léon'un Grégoire verdiği mektupta yeralan şu ifadeleri delil olarak kullanmaktadır: "Bundan böyle Ermeni Metropolitini seçme hakkı, değişmez bir hak olarak, Merkezinize verilmiştir"<sup>21</sup>. Bu mektubu olaylara uygun bulan Tournebize, kendi görüşünü destekleyici başka deliller aramaktadır. O, Grégoire'nin yaşadığı yüzyılda, dini tehdit eden bir tehlike anında

18. Bkz. Zenob de Glag, Histoire de Daron, Langlois, Collection ..., I/340-341, 397-398; Tournebize, 54-55.

19. Tournebize, 55-56; Ayrıca bkz. R. Janin, 441.

20. Bkz. Tournebize, 56.

21. Ormanian, Le Vatican ..., 173-174 (Agathange, Kayseri'de takdisten sonra Grégoire bir mektup verildiğinden bahsediyor [Bkz. Agathange, CXIII]. Mektubun muhtevası Fransızca tercümesinde yeralmıyor (Bkz. Agathange, CXVI). Ormanian, Agathange'nin Venise 1835 baskısından, mektuptaki ifadeleri aktarıyor).

Roma'ya doğru yönelmelerini, Büyük Nersés'e kadar Ermeni Metropolitleri'nin Kayseri Başpiskoposluğu tarafından takdis edilmelelerini ve Papa I. Damase ile münasebeti iyi olan Kayseri Başpiskoposu Büyük Basile zamanında da Ermenilerin Kayseri ile temaslarının devam etmesini delil saymaktadır. Hattâ Tournebize, Kayseri Başpiskoposu'nun başkanlığında yapılan sinodun kararlarını, Papa'nın tastikine sunduğu şu ifadeleri ve onun Ermeni Katogikosu Nersés tarafından imzalanmasını, görüşüne destek yapmaktadır: "Yeni gelişmiş sapıklıkları ortadan kaldırdıktan sonra, apostolik imanı kabul eden kimselerin Kilise otoritesine de boyun eğmesi için sizin yardımınıza büyük ihtiyacımız vardır ...İyiye kötüden ayırdeden, doğru ve mükemmel olan, korkusuz ve tereddütsüz olarak Pederlerin inancını yayan kimse, dindarlığınıza karşılık, Tanrı tarafından size verilmiş olan 'Haute Béatitüde' (Ahiret Mutluluğu-Yüce Tanrı Kralığı) imtiyazına müstehaktır..."<sup>22</sup>. Ermeni Katogikosu'nun da imzaladığı bu mektubu (371-372'de) Tournebize, Ermeni Kilisesi'nin Roma'ya bağlı olduğunun delili saymaktadır. Halbuki bu ifadelerden, bir "bağımlılık" sonucuna varmak mümkün değildir. Çünkü, o tarihlerde, henüz aralarında bir doktrin ayrılığı vuku' bulmamıştır ve ortak hareket edilmektedir. Onların bağlılığını, Hıristiyanlık noktasında, manevî bir bağlılık ve bir saygı bağlılığı saymak gerekmektedir. Bugün bile, aralarında ne kadar fark olsa bile, inanç ve kültür yakınlığı olanların birbirini tercih ettiği bir vakıadır. Aksi de zaten mümkün değildir. Haçlı Seferleri'nde de olan budur.

Roma Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasında, inanç esasları bakımından, büyük benzerlikler olduğu ortaya konulmakta ve bunun gerekçesi olarak, Ermeni Katogikosluğu delegesi sıfatıyla İznik Konsili'ne katılan Aristakès'in geri dönmesinden sonra, Gregoire'ye atfedilen açıklama gösterilmektedir. Gregoire'nin şöyle demiş olduğu belirtilmektedir: "Biz, Kutsal Üçleme'yi (Teslis'i) çok ta'zim ediyor; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un tek bir 'tanrı' olduğunu, bütün zamanlardan önce bulunduğunu kabul ediyor ve bu "Tanrı'yı yüceltiyoruz". Gregoire'ye atfedilen ve İznik Konsilinden sonra da, günümüzde de, Ermeni Kilisesi Kominyonu'nda kurallara uygun olarak söylenen bu ilâve, Katoliklerce, hem Ariusçuların yanlış düşüncelerine bir cevap ve hem de Katoliklerle ortak husûs olarak değerlendirilmektedir<sup>23</sup>.

Gregoriyen (Lusavorçagan) Ermeniler, Ermeni Kilisesi'ni Kayseri'ye bağlı bir merkez getirmeğe çalışanların bir faraziyeye

22. Tournebize, 57-58.

23. Tournebize, 58.

dayandıklarına yer vermektedir. Bu faraziyenin de; Gregoire (Krikor)'un yaptığı "vaaz"ın Kayseri Merkezi'nin emriyle olmasıdır. Buna göre Ermeniler arasına Hıristiyanlık, ilk defa, Krikor'la ve dolayısıyla Kayseri'nin müsadeseyle girmiş demektir. Bu da, Ermeniler arasına daha önce Hıristiyanlığın girmedığı, Havarilere dayanan bir geleneğe sahip bulunmadığı anlayışına yolaçmakta ve Ermeni Kilisesi'nin "ruhtar" olmadığı sonucuna götürmektedir. Halbuki Ermeniler arasına Hıristiyanlığın girmesi, gelenek olarak, Hz. İsa'nın havarilerine dayandırılmakta ve toptan Hıristiyan olmaları da, daha önce, Hıristiyanlığın Ermeniler tarafından bilinmesine bağlanmaktadır.

Başlangıçta Roma'ya bağlı bir merkezken, daha sonra, Papa Sylvestre tarafından verilen bir imtiyazla, bağımsız hale geldi şeklindeki görüş de reddedilmektedir. Gregoryen Ermeni Kilisesi mensupları, bu iddiayı kabul etmemekte ve Haçlı Seferleri sırasında, Ermeniler tarafından uydurulmuş bir belgeye dayandığını ileri sürmektedir. Bu belge, Papalığın gerçek sevgisine zarar vermeden, Kilikya Ermeni Krallığı'nın lehine, Haçlıların yardımını sağlamak ve Ermeni Merkezi'nin bağımsızlığını (muhtariyetini) korumak amacını taşımaktadır. Bahis konusu olan belgenin, tarihî, kronolojik ve filolojik donelerle, sahte olduğunun isbat edildiği ve artık hiçbir savunucusunun bulunmadığı da ifade edilmektedir. Belgenin sahte olduğu isbat edildikten sonra, Ermeni Kilisesi'ni Roma Merkezine bağımlı gösterecek hiçbir belge yoktur. Zaten Ermeni Kilisesi'nin, başlangıcından beri, bağımsız olduğu Ermeni Patrikleri ve Kilise yazarlarınca, açıkça, ilan edilmektedir. Bütün diğer şartların da bu yönde olduğu savunulmaktadır<sup>24</sup>.

Roma İmparatorluğu'nda metropolitlerin ve patriklerin hukûkî sistemi, "valiler"in sivil organizelerine göre yapılmaktadır. Sivil ve dinî (kiliseye ait) bu iki kuruluş, yanyana gelmektedir. Tek tek idare dalları, hiyerarşik bir sisteme uygun olarak organize edilmiş devletin başında bulunan ve bütün devlet cihazını merkezden idare eden İmparatorun şahsında birleşmektedir. Sivil ve askerî, merkezî ve eyalet idarelerinin yetkileri birbirine karşı sınırlandırılmıştır. Bununla beraber İmparatorluğun bir parçası olmayan, Patrikliğin organizesi dışında yer alan bölgeler de bulunmaktadır. Bu bölgelerdeki kiliselerin İmparatorlukla bir ilgileri olmamış ve İmparatorluğun dışında teşekkül etmiştir. Bu durumda olanlar, bağımsız bir merkez hüviyetine sahiptir. Bunlar; Ermeni, Pers (İran) ve Etiyopya merkez-

24. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 12; Ostrogorsky, 31-32.

leridir. Bundan dolayı Ermeni Kilisesi Merkezi'nin, ne Kayseri'dekiyle ve ne başka bir merkezle (Antakya, İstanbul vs. gibi), ne otorite yönünden, ne de kanunî yönden bir anlaşması ve bağlılığı olmuştur. O, hiçbir kilisenin yardımı olmadan ortaya çıkmıştır ve "millî bir eserdir"<sup>25</sup>.

325 İznik Konsili'nden önce, IV. yüzyılın başında yazılmış ve büyük merkezler arasındaki münasebetleri konu edinen eserlerde; bir kilisenin meselesine bir başkasının müdahale ettiğini gösterir herhangi bir şeye rastlanmadığına işaret edilmektedir. Ayrıca IV ve V. Yüzyıl tarihlerinde de, Ermeni Kilisesi ile Kayseri Kilisesi arasındaki münasebetlerde herhangi bir değişikliğin olmadığı ve eskiden olduğu gibi devam ettiği tesbitine yer verilmektedir. Bu tesbit, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan beri "özerk" bir sistemle yönetildiği sonucunu doğurmaktadır.

Ermeni Kilisesi'nin büyük kiliselere bağlı olduğu görüşünü savunanların dayandıkları delillerin ilk yüzyıllara değil, Ermeniler üzerinde Bizans'ın hâkimiyet kurduğu döneme ve Haçlı Seferleri sırasındaki görüşmelere ait olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu dönemdeki karışık ve karanlık dünya olayları, birçok merkezin münasebetini bozabilmiştir. Buna rağmen bu karışık olaylar, ne geçmişe ait bir hareketi ve ne de ilk yüzyılların olaylarını değiştirebilmiştir; o dönemlerde nasıl ise öyle kalmıştır. Bundan dolayı Gregoire'nin (Krikor) Kayseri piskoposu tarafından takdis edilmesi; orada eğitim gördüğü sırada, kendi isteğiyle ve tesadüfî bir durum olarak kabul edilmektedir. Bu keyfiyet, merkezler arasında hiyerarşik bir münasebet kurmaya yetmeyeceği kanaatini doğurmaktadır<sup>26</sup>.

Bütün bu tartışmalar ve delillere başvurular, boşuna bir gayrettir. Çünkü V. Yüzyıl'a, Kadıköy Konsili'ne kadar kiliseler arasında ciddi anlaşmazlıklar ve büyük gruplar arasında sürtüşmeler yoktur. Bundan dolayı ilk dört asırda, ne otorite yönünden ve ne de hiyerarşik yönden bir bağımlılık gündeme getirilmiştir. Ancak Hıristiyanlığın devletin resmî dini olmasının ve devletin hâkimiyetine girmesinin ilk heyecanları; Hıristiyanlığı tek merkeze bağlama, İmparatorluğun himayesine sokma ve "resmî Hıristiyanlık"ı belirleme noktasına getirmiştir. Bundan sonra ayrılıklar ortaya çıkmış ve her merkez, kendi görüşünü ileri sürmüş ve bunu da çeşitli delillerle desteklemeye çalışmıştır.

25. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 12; Ostrogorsky, 31-32; K. Aslan, L'Armenie et les Arméniens, Constantinople 1914, 35.

26. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 12-14.

**b) Ermeni Kilisesi'nin İlk Yüzyılı (IV. Yüzyılda Ermeni Kilisesi)**

Ermenilerde Kilise, ezeli ve ebedi kurtuluş vasıtasıdır ve kuruluşu, Grégoire ile Eçmiyazin'de başlamaktadır. İlk dinî merkez, İsa'ya dayandırılan bir efsaneye bağlanmaktadır<sup>27</sup>.

Ermeniler, kiliselerini, "Haï Yéguéghétzi" (Ermeni Kilisesi) veya "Haïastaniatz Yéguéghétzi" (Ermenilerin Kilisesi) olarak adlandırmaktadır<sup>28</sup>. Diğer Hıristiyanlar, kurucusunun adından dolayı, Ermeni Kilisesi'ne Grégorien Ermeni Kilisesi adını verirken; Ermeniler, kendi kiliselelerine, Ermenice, Lusavorçagan (Aydınlatıcı) Ermeni Kilisesi demektedir<sup>29</sup>.

Grégoire'ye bağlanan bu Kilise, "Bir", "Apostolik" (Arakélan), "katolik" (evrensel), "kutsal" (sourp) ve "ortodoks" (oughap) sıfatları ile vasıflandırılmaktadır<sup>30</sup>.

Kilise'nin "Bir"liğiyle; menşede, gâyede ve vasıtada, öğretide, ibadette ve idarî teşkilatta bir olduğu kastedilmektedir. Bu; Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu her yerde, tek ve aynı inancın paylaşıldığını, tek ve aynı şekilde ibadet edildiğini, aynı âyinlerin icra edildiğini ve aynı dinî kıstaslara uyulduğunu, tek ve en yüksek idarî bir merkezle temsil edildiğini göstermektedir.

"Apostolik"lik; ilk kurucu vâizleri ve ilk üyeleri olan Havarilerin kurduğu Kilise ile günümüzdeki "Kilise"nin aynı oluşunu ifade etmektedir. Ermeni Kilisesi, İsa'nın Havarilerinin geleneğini, bozulmamış öğretiyi, Havarilerin gelenek ve öğretiminin husûsiyetlerini taşıdığı için "Apostolik" kabul edilmektedir.

"Katolik"lik; evrensel anlamına sıfat olarak alınmaktadır. Kilise; öğrettiği şeylerde, sınıf, renk ve ırk ayırımı yapmamasından; herkes için kurtarıcı ve koruyucu emeller taşımasından dolayı "katolik" sayılmaktadır.

"Kutsal"lık; kurucusunun "kutsal" olmasını ve Tanrı tarafından temizlenmesini karşılamaktadır. Kilise'nin en önemli özelliği, bu "kutsallık"ta görülmektedir. Bu özelliklere sahip olan Kilise de, "ortodoks" (doğru yol'da, gerçek inanç üzerinde) kabul edilmekte-

27. Bkz. S. Kaloustian, Saints ..., 89.

28. Bkz. R. Janin, 336; Ormaanian, L'Eglise ..., 119.

29. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 14, 120.

30. R. Janin, 336-337, Kaloustian, 90.

dir. Ermeni Kilisesi'nde bu özellikler var sayılmakta ve bundan dolayı "ortodoks" olarak nitelendirilmektedir<sup>31</sup>.

Ermenilerce Eçmiyazın Katedrali, yeryüzünde inşa edilmiş bilinen Hıristiyan kiliselerinin en eskisidir. Bu Kilise, Azîz Grégoire tarafından, bir "ilham"la, 303 yılında, yapılmıştır. Bundan önceki ilk üç yüzyılda, Hıristiyanlık serbest olmadığı için, Roma İmparatorluğu'nca kilise yapımına izin verilmemiş ve ibadetler, husûsî evlerde, yeraltındaki sığınaklarda icra edilmiştir. Hıristiyanlık, 301'de Ermeni Krallığı'nda, daha sonra Roma'da serbest olmaya başlamıştır. Bu tarihlerden sonra Hıristiyanlar, kendi ibadethânelerini inşa etmeye yönelmiştir. Eçmiyazın Ermeni Kilisesi, bu türden ilk Ermeni Kilisesi'dir. Burası, bir "vizyon" eseri kabul edildiğinden, en yüksek dinî ve idarî merkezdir. Bu vasfıyla Kilise, tarihte önemli roller üstlenmiş; Ermenilerin manevî mirasının teşekkülünü ve muhafazasını, milletin Hıristiyan hüviyetinin şekillenmesini, siyasî güçlerini kazanmasını ve yeryüzündeki Ermenileri birarada, tek "merkez" etrafında toplanmasını sağlamıştır<sup>32</sup>.

Grégoire, kurduğu bu Kilise'nin gerekli organizasyonunu yapmış ve bir çeyrek asır (25 yıl) yönetimini üstlenmiştir. O, bütün Ermenilerin ilk "Katogikos"u (Katolikos: Milletın temsilcisi)\* ünvanını almış ve ondan sonra yerine geçenler de bağımsızlık ifade eden bu "ünvanı" kullanmıştır<sup>33</sup>.

Ermeni Kilisesi'nin günümüze ulaşan kanun ve kuralları, liturjisi ve yönetim şekilleri Grégoire'ye bağlanmaktadır. Krikor (Grégoire), Ermeniler'in yaşadığı yerlerde 400'e\*\* yakın piskoposluk kurmuştur. Gönderdiği kilise mensupları ve şefleri vasıtasıyla Kafkas Albanyası'nın (Albanie Caspienne) ve Gürcistan'ın Hıristiyanlaşmasını sağlamıştır. O, İznik Konsili toplandığı sırada (325) ölmüş\*\*\*, geriye iki oğlu kalmış ve oğulları ona halef olmuştur.

31. S. Kaloustian, 90-91.

32. S. Kaloustian, 93.

\*. Tournebize, Ermeni Metropolitlerine verilmiş olan "Katolikos" ünvanının ve Grégoire'ye verilen bu "titr"ın bağımsızlık anlamına gelmeyeceğini; "Katolikos"un, genelde, temsilci demek olduğunu ve en yüksek bir kişinin delege olarak görevlendirilmiş bulunduğunu ifade ettiğini ileri sürmektedir. O, gittiği memleketin idaresi, Papa adına, kendisine bırakılan Papalık elçisine, davaların hepsine bakma yetkisi verildiğine, Sèleucie ve Ctésiphon Katolikoslarının direkt Antakya Patriğinin emrinde olduğuna, Gürcistan ve Aghouanie Katolikoslarının temelde Ermeni Katolikosluğu'na bağlı olduğuna da yer vermektedir (Bkz. Tournebize, a.g.e., 58. sahifedeki dipnot).

33. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 14; Kaloustian, 19; K. Aslan, L'Armenie ..., 33.

\*\* Tournebize, 400 sayısının fazla olduğunu, 12 veya 15 demenin daha uygun bulunduğunu kanaatinde (Bkz. Tournebize, 54. sahifedeki dipnot).

\*\*\*. Kévork Aslan, Grégoire'nin 330 yılında öldüğünü kaydetmektedir (Bkz. K. Aslan, L'Armenie ..., 33).

Önce bekâr olan küçük oğlu Aziz Aristakes (325-333), daha sonra, evli olan büyük oğlu Vertanes (333-341) babasının yerini almıştır. Bunun halefi kendi öz oğlu Houssik (341-347)'tir.

Ermeniler, dinî liderliğin Grégoire'nin ailesinde devamına antiçmişlerdir. İster Hıristiyan, ister paganist olsun "patriklik" in bu ailede devam etmesine söz vermişlerdir. Ancak Houssik'in oğullarının dinî emirler altına girmeyi kabul etmemesi üzerine "Patriklik-Katogikosluk" makamına, yakın akrabalarından Aştışhatlı Paren (Pharene d'Aschtischat) (348-352) geçmiştir. Kısa bir müddet sonra Houssik'in erkek torunu Aziz Nerses'in (353-373) seçilmesiyle Katogikosluk yeniden veraset yoluna ve Grégoire soyuna dönmüştür. Bu Katogikos'un bir tek oğlu olduğu ve onun da kanûnî yaşta bulunmadığı için Ermeniler, Katogikosluk makamına, Hıristiyanlaştırma işinde Grégoire'ye yardımcı olmuş ve hepsi de Albianus ruhban ailesinden gelmiş Schakak (375-377), Zaven (377-381) ve Aspouakes'i (381-386) sırayla getirmişlerdir. Aspouakes'ten sonra Katogikosluk görevi, bir defa daha, Büyük Nerses'in oğlu Aziz Sahak'ın (İsaac) şahsında, Grégoire'nin (Krikor) ailesine geçmiştir. Sahak (Büyük), değişmeden elli yılı aşkın bir süre, Katogikosluk makamını işgal etmiştir (387-439)<sup>34</sup>.

IV. Yüzyıl'da Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşisi ve yönetimi düzene konulmuştur. Ancak, Ermeni alfabesi olmadığı için, kendi dillerinde yazılmış İncil'leri ve âyin usulleri yoktur. Kutsal Kitabın sözlerini tesbit imkânına sahip değillerdir. Ermeniler, o zaman, Kayseri ve Urfa'daki meşhur okullarda öğretim görmüşlerdir. Bu okullarda eğitim ve öğretim yabancı dillerde yapılmaktadır. Kayseri'de Grekçe kullanılmakta ve öğrencileri, Kuzey vilayetlerinden; Urfa'da Süryanice kullanılmakta ve öğrencileri Güney vilayetlerinden gelmektedir. Bu okulların ilk kurucusu Grégoire'dir. O, okulların başına yabancı öğretmenler getirmek zorunda kalmıştır. Çünkü Ermenice henüz icad edilmemiş ve kendilerinden görev yapacak kirne bulunmamıştır. Halefleri döneminde bu usûl devam ettirilmiştir. Ancak Nerses, eğitim-öğretim kurumlarına ve hayır teşkilatlarına canlılık kazandırmıştır.

Kral Tridate'nin ve Aziz Grégoire'nin bütün gayretlerine rağmen, paganizm kültürü, bu Yüzyıl'da, tam olarak sökülüp atılama-

34. Ormanian, L'Eglise ..., 14-15; J Mécérian, 42-44; R. Greusset, 134-135. Eçmiyazın Katolikoslari'nin listesi için bkz. J. de Morgan, 364.

mıştır. Eski tanrılar, dağlık bölgelerde, sunakları ve görevlileriyle varlığını sürdürmektedir. Aziz Nerses, eski âdetlere son darbeyi indirmeye çalışmasına rağmen; Aziz Sahak'ın zamanında onların izlerine yine de rastlanmaktadır. Halk arasında, özellikle hükümdâr saraylarında egemenliğini sürdürmeye devam eden bu âdetler, daha çok payen gelenekleri şeklindedir. Katogikoslar, bu âdetleri kaldırmaya ve Hıristiyanlığı hâkim kılmaya çok çalışmıştır. Hattâ bu uğurda öldürülen Katogikoslar olmuştur.

IV. Yüzyıl'daki doktrin, başlangıçta Kilise yüksek ruhbanları tarafından takip edilenin aynısıdır. Batı ve Doğu, inanç ve faziletler açısından tam bir birlik içindedir. Ancak, bazı farklı düşünceler gündeme gelmiş ve bunlar da 325'deki İznik ve 381'deki İstanbul Konsili'nde mahkum edilmiştir. Bu iki konsil kararları Ermeniler tarafından kabul görmüştür.

Bu Yüzyıl'da, alfabeti ve uygun bir literatürü olmadığı için, Ermeni liturjisi henüz teşekkül etmemiştir. İncil ve âyinler Grekçe ve Süryanice okunmaktadır. Ancak "Ermeni Halkı", bu iki dili de bilmediğinden Kilise'de, onlara, dinî husûslar şifahî olarak anlatılmaktadır. Bunun için özel bir mütercim sınıfı (Targmanitç), okuyucular (Verdzanogh) tarafından okunan kutsal yazıların pasajlarını sözlü olarak nakletmek için, dinî göreve getirilmiştir. Bunlar, Klise'nin resmî öğretilerini ve dualarını, ana dillerinde, halka anlatmış ve öğretmiştir. Bu durum Kilise'de iki farklı dili, iki farklı anlatış tarzını ortaya çıkarmıştır. Bu ise bazı sıkıntılara yolaçmıştır<sup>35</sup>.

Alfmeden ve yazılı edebiyattan mahrum olmayı Kilesi'nin mevcudiyeti ve bağımsızlığı için bir engel gören Ermeniler, kendilerine has bir alfabenin icadını zarurî saymışlardır. Onların kanaati, alfabe olmadan Kilese'nin asıl kuruluşunu sağlaması ve tam olarak oturması mümkün değildir. Çünkü; basit sözlü rivayetler, halkın kalbinin derinliklerine nüfûzunu sağlamaya yetmemektedir. Bu durum, Katogikos Sahak'ın dikkatini çekmiştir. Kralın eski sekreteri ve Katogikos Nerses'in öğrencisi S. Mesrop-Maschtotz da, alfabenin yokluğunun mahzurlarını farketmiştir. Sahak ile Mesrop, Kral'dan bu duruma bir çare bulmasını istemişlerdir (401'de). Kral da, bütün imkânları Mesrop'un önüne koymuştur. O da, 404'de Ermenilerin özelliklerine, dinî ve özellikle etnik yapılarına uygun bir alfabe ortaya çıkarmıştır. 36 harfi ihtiva eden ve daha sonra 2 harf ilavesiyle 38'e ulaşan bu alfabe, mevcut karma kültürün ve yabancı

35. Ormanian, 15-17; R. Janin, 334-335.



dillerin bütün seslerini çıkarma özelliğine kavuşturulmak istenmiştir. Değişik alfabelerden istifade edilerek ortaya konulan "Ermeni alfabesi", eklektik bir yapı taşımaktadır\*. Bu alfabenin icadiyle Katogikos Sahak, hem dinî ve hem de edebî eserler vermeye başlamıştır. Bunun üzerine Ermeniler; Grégoire'ye imanda ruhların, Nerses'e ahlâkî kurallarda kalplerin "aydınlaticısı" ünvanını verdikleri gibi; Sahak'a da "fikirlerin-zihnin aydınlaticısı" ünvanını vermiştir.

Alfabenin icadından sonra ilk teşebbüs, Yetmişler Tercümesi'nin Grekçe metni esas alınarak, İncil'in Ermenice'ye tercümesi olmuştur. Süryanice tercümesine uygun başka tercümelemler de yapılmıştır. Bundan sonra, Messe (Ekmek-Şarap) Âyini, Vaftiz, Konfirmasyon, Ruhban Takdis Töreni, Evlenme, Cenaze Törenleri, resmî gün ve takvim gibi liturjik kitapların telifiyle meşgul olunmuştur. Bu liturjik organize Kayseri Kilisesi liturjisinden istifade etmişler, fakat ona bağlı kalmamışlardır. Kendi eski kültürlerinden uygun olanlardan da istifade etmiş ve onları Hıristiyanlaştırmışlardır. Böylece tamamen kendilerine ait ve "millî bir usûl" icad etmişlerdir. Bu liturjileriyle de diğer kiliselerden ayrılmışlardır<sup>36</sup>. Ermeniler, V. Yüzyıla, inanç ve doktrin tartışmalarının olduğu Yüzyıla alfabeleri, kendi dillerinde Kutsal Kitapları ve edebî eserleriyle girmişlerdir. O güne kadar, sessiz kalan ve kendilerinden bahsedilmeyen Ermeniler, artık tartışmaların içindedir.

## B. KADIKÖY KONSİLİ DÖNEMİNDE GREGORYEN ERMENİ KİLİSESİ

Kadıköy Konsili ve Konsil'de alınan kararlar, Hıristiyan Dünyası'nda önemli bir yer işgal etmekte ve "dönüm noktası" sayılmaktadır. Kadıköy Konsili sonrası, tartışmalar ve yeni oluşumlar dönemidir. Bu dönemde, kesin ayrılıklar kendini göstermiş, Kiliseler aktif rol oynamaya başlamış ve "doktrin" farklılıkları gündeme gelmiştir. Ermeni Kilisesi de, bu Konsil'den sonra açıkça sahneye çıkmış ve "varlığı"nı ortaya koymuştur. Ancak Kadıköy Konsili, daha

\*. Bu alfabenin onbir harfinin (B, E, İ, L, DZ, K, N, Ç, R, V, NG) Türk oyma yazısından alındığı savunulmaktadır. Bu görüş, harf ve kelime benzerlikleri için bkz. Kırzioğlu M. Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul 1953, I/169-188; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Millî Destanlarımızda Dede Korkut. Öğuznameleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri", Belleten, Ankara 1986, C. 50, s. 927. "Ermeni Alfabesi"nin Türk yazısı yoluyla meydana gelmiş olabileceği ihtimali için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Ahlâk ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 1950, C. I, Sayı: 1, s. 184-185.

36. Ormanian, L'Englise ..., 18-19; K. Aslan, L'Arménie ..., 40-44; R. Grousset, 172-177; J. Mécérian, 48-52.

önce yapılan konsillerin ve tartışmaların bir sonucudur. Bunun için, kısa olarak, ilk üç konsile temas etmek gerekmektedir.

### a) İlk Üç Konsil ve Kararları Karşısında Ermeni Kilisesi

Hıristiyan Dünyası'nda birkaç farklı görüş hariç, ökümenik (evrensel) kabul edilen üç konsil bulunmaktadır. Bu konsiller, İznik, İstanbul ve Efes'te yapılan konsillerdir. Bu konsillerde tartışılan konulara ve konsillerde Ermeniler'in yerine genel hatlarıyla temas edilecektir.

#### aa) İznik Konsili (325)

İmparator Konstantin, daha önce belirtildiği gibi, Hıristiyanlığa müsamaha göstermiş ve serbestlik tanımış; ancak ölüm döşerinde vafiz olmuştur. Buna rağmen, Kilise'nin fiili başkanlığını üstlenmiştir<sup>37</sup>. Din'in Devletin desteğini sağlaması, Hıristiyan Dünyası'nda önemli olaylardan biridir. Bu olay, dinî tartışmaları gündeme getirmiş ve Konstantin'i bu tartışmalara son vermeye sevk etmiştir.

Dinî tartışmalara son vermek için İmparator Konstantin, 325 yılında, İznik'te, bir Konsil toplamıştır. Bu Konsil'e, ülkenin her tarafından piskoposlar çağırılmış ve dinî problemlerin tartışılması sağlanmıştır. Ancak Konsil'den önce, askıda kalmış meseleler, özel komisyonlarda, en önemli piskoposlar ve İmparator tarafından tartışılmış, üzerinde karara varılan husûslar Konsil'e götürülmüş ve orada kabul edilmiştir<sup>38</sup>.

İznik Konsili'ne çeşitli görüşlere sahip 2048 kişi katılmıştır. Bunlardan bir kısmı "İsa Mesîh'in ve annesinin Allah'tan ayrı iki ilâh olduğunu" kabul etmektedir. Bir kısmı, Baba katında Mesîhin "ateşten çıkan şûle"ye benzediğini ve ateşten çıkan şûle ile ateşin azalmadığını ileri sürmüştür. Bir kısmına göre, "(Hz.) Meryem, İsa'yı dokuz ay karnında taşımamış, suyun oluktan geçişi gibi İsa da Meryem'in karnından geçip gelmiştir". Bir kısmı ise, Mesîh'in Tanrı'dan yaratıldığını ve özü itibariyle bizim gibi birisi bulunduğunu savunmaktadır. Bu görüşe göre önce Oğul, Meryem'den zuhur etmiştir; Tanrı, ilâhî sohbetine eşlik etmeye haiz bir cevher olarak

37. Bkz. Ostrogorsky, 44.

38. Bkz. G. Welter, Histoire des Sectes Chrétiennes, Paris 1950, 47; Francis Dvornik, Konsiller Tarihi, İznikten II. Vatikan'a, Çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990, 3-5; Ostrogorsky, 44.

onu seçmiş, irade ve muhabbeti ona tecelli etmiştir. Bundan dolayı İsa-Mesîh, "Allah'ın Oğlu" adını almıştır. Böylece "Allah birdir, kadîmdir ve tek bir uknumdur" demiş ve üç ad vermişlerdir. Bunlar, ne Mesîh'in ve ne de Ruhul Küdüs'ün tanrılığını kabul etmektedir. Bir kısmı, İsa-Mesîh'in tanrılığını savunmaktadır. Marcion ve arkadaşları, üç tanrı bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu piskoposlar arasında, Pavlus'un görüşü olarak kabul edilen, İsa-Mesîh'in tanrılığını benimseyenler 318 kişidir<sup>39</sup>.

İlk Yüzyıl'daki ihtilafların konusu, Hz. İsa'dır. İsa'nın babasız olarak dünyaya gelmesi, onun "şahsiyeti"ni gündeme getirmiş ve "Allah'ın Oğlu" meselesine yolaçmıştır. Bazısına göre İsa, Allah'ın oğlu olmakla beraber, O'nun tarafından yaratılmış bir "Kelam"dır (Logos). Bazısına göre ise İsa, "Tanrı'nın Oğlu"dur, Allah gibi, kadîmlik sıfatına sahiptir. Bütün bu görüş sahipleri, kendi görüşlerini İsa'ya ve onun Havarilerine bağlamaktadır<sup>40</sup>. Aslında bu görüşlerin temeli Pavlus'a ve onun Hıristiyanlık anlayışına dayanmaktadır. O, görünüşte, Romalı, Yunanlı, Mısırlı putperestler arasında Hıristiyanlığı yaymak gâyesiyle, Hıristiyanlık'ta bazı tavizlere girişmiştir\*. Bu tavizler neticesinde Hıristiyan olan toplumlar, kendi inanç ve felsefelerini Hıristiyanlığa taşımış; eski din ve kültürlerinde varolan hususları yeni dine de hâkim kılmışlardır. Bundan sonra görüş ayrılıkları ve zıtlasmalar başlamıştır. Roma'nın Hıristiyanlığa serbestlik tanimasından önce "yer altın"da olan bu görüşler, Konstantin'den sonra, yer üstüne çıkmış ve her görüş kendisine taraftar bulmuştur. İznik Konsili, bu tartışmaları sona erdirmek ve "resmî görüşü" belirlemek amacıyla toplanmıştır. Ancak bu Konsil'in toplanmasının en önemli sebebi, Arius'un görüşü ve düşünceleridir.

Bugün Hıristiyanların büyük çoğunluğunca "sapık" kabul edilen Arius, Mısır'da yetişmiş ve İskenderiye Patrikliğine bağlı bir rahiptir. O, Allah'ın birliğini savunmuş, İsa-Mesîh'in tanrılığını ve

39. Muhammed Ebu Zehre, Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar, Çev. Akif Nuri, İstanbul 1978, 230.

40. Bkz. Ebu Zehre, 226-227; Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, I/57-59.

\*. Pavlus'un, önceleri şiddetli bir Hıristiyan düşmanı iken, sonradan bir numaralı Hıristiyanlık savunucusu olması ve bunu gördüğü bir "vizyon"a bağlaması, hakkında günümüze kadar ulaşan şüphelere yolaçmıştır. Hıristiyanların büyük çoğunluğu, onu, samimî bir Hıristiyan görmekte ve verdiği tavizleri Hıristiyanlığı daha geniş kitlelere yaymak amacıyla yönelik bulunduğunu savunmaktadır. Bir kısmı, bu görüşün aksine, onu samimî bulmamakta; Hıristiyanlık'tan verdiği tavizleri kasıtlı saymakta ve onu dıştan Hıristiyan, fakat içten Yahudi olmakla (le closse aue plets d'argile) itham etmektedir (Bkz. Emile Gillibert, Saint Paul (au le Colosse aux pieds d'argile), Editions Metanoia 1974).

İnciller'de yer alan "ilâhlık" fikrini reddetmiştir. Arius, Oğul'un ezelî ve ebedî olmadığını, yaratılmış bulunduğunu ve Oğul'dan önce Baba'nın varolduğunu iddia etmiştir.

325 yılındaki İznik Konsili'nde tartışılan konular arasında, üzerinde 318 piskoposun ittifak ettiği İsa-Mesîh'in tanrılığı görüşü benimsenmiştir. Bu görüşün benimsenmesiyle Arius'un görüşü mahkûm edilmiştir. Böylece Baba'nın tanrılığı yanında Oğul'un tanrılığı ve ikisinin aynılığı kabul edilmiştir. İmparatorca da tastik edilen "İznik Formülü", Kredo'ya dahil edilmiş ve yüksek sesle okunarak ilân edilmiştir. İznik Konsili'nin "Dogmatik Formülü" şöyledir: "Biz, görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı yalnız bir tek Tanrı'ya, Baba'ya; yalnız Tanrı'dan, Baba ile aynı cevherden doğmuş Rab İsa-Mesîh'e; gökte ve yerde her şeyin onunla olduğuna; insanlar için, bizim kurtuluşumuz için et ve kemiğe büründüğüne, cisimleşip insan olduğuna inanırız..."<sup>41</sup>. Bununla bugünkü Hıristiyanlık inancının ilk esasları belirlenmiştir. Bu esaslar günümüz Hıristiyanlarının büyük çoğunluğunca kabul edilmektedir.

İznik Konsili'nde, bu "dogmatik karar"dan sonra, disiplinle ilgili olarak yirmiye yakın karar kabul edilmiştir. Bunlar arasında; Paskalya Bayramının, Yahudi Bayramından ayrılması ve Pazar günü kutlanması, ruhban sınıfının disipline edilmesi, piskopos takdislerinin üç piskopos tarafından yapılması, birçok eyaleti içine alan piskoposluk merkezlerinde oturan piskoposların "Ekzark" olarak adlandırılması gibi husûslar bulunmaktadır. Bu kararlar Roma, İskenderiye ve Antakya piskoposluğu, bu sıraya göre, önem kazanmıştır<sup>42</sup>.

İznik Konsili'ne Ermeni Kilisesi'nden temsilci olarak, Grégoire'nin oğlu Aristakes katılmış ve dolayısıyla Ermeni Kilisesi burada alınan kararları benimsemiştir<sup>43</sup>.

İznik Konsili'nde Arius'un mahkûm edilmesi, Arius'un fikirlerinin değişik yerlere yayılmasına ve taraftar kazanmasına yol açmıştır. Hattâ o görüşü benimseyen (Konstantin'in oğlu Konstans gibi) İmparatorlar çıkmıştır. Bu durum da, tartışmaların devamını ve yeni görüşlerin doğmasını sağlamıştır. Arius'un, Oğul'un doğduğunu ve "cisimleşmiş Kelâm"ın ebedî olmadığını kabul etmesi, "Teslis"i ve Oğul'un Baba ile aynı olduğu görüşünü tenkit etmesi Kilise

41. Welter, 51-52; Ebu Zehre, 193.

42. Bkz. Welter, 51-52; Dvornik, 6-7; Ostrogorsky, 44.

43. Bkz. Tournebize, 58.

mensupları arasında başarılı olmuş; bu görüş, Anadolu ve Suriye'de çok taraftar bulmuştur. Bu görüşün, rağbet bulmasının; o dönemde, henüz Teslis doktrininin belirlenmemiş olmasının; ne Yeni Ahit'te ve ne de Havariler'in görüşlerinde "Teslis" in açıkca yer almamasının etkili olduğu üzerinde durulmaktadır<sup>44</sup>.

*ab) İstanbul Konsili (381)*

Arius'un görüşleri yayılmış ve "Ariyanizm" ismiyle bir hareket halini almıştır. Arius'un mahkûm edilmesini tastik etmiş olan İmparator Konstantin, bu görüşün bir hareket halini alması üzerine, daha sonra, Ariyanizm taraftarlarıyla uzlaşma yolu aramış ve bazı tavizler vermiştir. Bunlar arasında, İznik Konsili'nin kahramanı olarak tanınan İskenderiye Piskoposu Aziz Athanase'yi Trevers'e sürgün etmesi bulunmaktadır. Bununla, Konstantin, Oğul'un sadece Baba'ya benzediğini (Homoioussios) ileri süren "yarı Aryenler" e destek olmuş olmaktadır. İmparator'un bu tutumu, dinî değil, siyasi olarak nitelendirilmektedir. Ancak Konstantin'in oğlu Konstans, İmparator olunca, Aryenler'e destek olmuş ve bu hareketin Doğu'da yayılmasını sağlamıştır. Ondan sonra İmparator olan II. Konstans zamanında Ariyanizm Batı'da da yayılmıştır. Bu İmparator'un insiyatifiyle birçok sinod toplanmış ve bu sinodlara Arius taraftarı piskoposlar hâkim olmuştur. Bu, Hıristiyan Dünyası'ndaki huzursuzluğu daha da artırmıştır. Ancak, zamanla, Ariyanizm içinde değişik anlayışlar ortaya çıkmış, kendi içinde bölünmeler olmuş ve bölünmeler sonunda zayıflayıp güç kaybetmiştir. Bunlar arasında İstanbul Piskoposu Macedonien'in temsilciliğini yaptığı grup, Kutsal Ruh'u, Teslis'in ikinci üknununun bir yaratığı sayarak, "Tanrılığ" na karşı çıkmış, Kilise'nin öne sürdüğü gibi Kutsal Ruh'un tanrılığına inanmanın zarûri olmadığını açıklamıştır.

Bunun üzerine İmparator Theodos (379-395), İmparatorluğun bütün Doğu kısmının piskoposlarını, bir konsilde, biraraya getirmeye; Arius ve taraftarlarını, Kutsal Ruh'un ilâhî tabiatını kabul etmeyen Macedonienler itizalini mahkum ederek, "Kilis"nin zaferini sağlamaya karar vermiştir. Macedonien'in görüşü özellikle Doğu'da yayıldığı için, 381'de İstanbul'da toplanan bu konsile, Batı piskoposları davet edilmemiştir.

Yüzelli piskoposun katıldığı Konsil'de, Macedonien itizali şiddetle reddedilmiş ve Kutsal Ruh'un tanrılığına karar verilmiştir.

44. Bkz. Welter, 48-52.

Kutsal Ruh'la Tanrı'nın ruhu aynı mütelaa edilmiş ve birleştirilmiştir. Böylece İznik Konsili'nde kabul edilen Kredo'ya, Baba ve Oğul'un Tanrılığına, Kutsal Ruh'un tanrılığı da ilave edilerek Teslis'in üç unsuru tamamlanmıştır. Konsilin kabul ettiği ve İznik Kredosu'na eklediği karar şöyledir: Babadan doğma, diriltici ruha sahip Kutsal Ruh, aynen Baba ve secde edilen Oğul gibi inanılması gereken bir tanrıdır. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh; üç uknum, üç cevher, üç özellik olup üç'te birlik, birlik'te üçlüktür; üç uknum da birleşmiş tek bir birlik olup, tek bir tabiatta, tek bir cevherde, bir tek ilâh'tır.

Günümüzde de kabul edilen Teselis inancı, İznik Konsili'nde başlamış ve İstanbul Konsili'nde son şeklini almış ve İznik-İstanbul Kredosu olarak adlandırılmıştır.

İstanbul Konsili'nde Kilise Hiyerarşisi ile ilgili kararlar da alınmış; Roma'nın önceliği kabul edilmiş, fakat ikincilik İskenderiye'den İstanbul'a kaymıştır. Böylece İstanbul güç kazanmış ve İskenderiye'nin önüne geçmiştir<sup>45</sup>.

İstanbul Konsili'ne Ermeni Kilisesi'nden temsilci katılıp-katılmadığı pek belli değildir; ancak Konsil'in kararları Ermeni Kilisesince kabul edilmektedir.

#### *ac) Efes Konsili (431)*

381'deki İstanbul Konsili'nden itibaren "Teslis'in üç unsurunun aynı olması ve "tek tabiata" sahip bulunması doktrini gündeme gelmiştir. Bununla "Teslis'in ikinci unsuru, insan tabiatı ile, Teslis'te nasıl birleşir?" problemi tartışılmaya başlamıştır. Bu mesele, daha önce Ariuscular tarafından ortaya atılmış; Oğul'un tanrı olmadığı, Oğul'un ruhsuz beden ve ruhunun "Kelâm" olduğu savunulmuştur. İstanbul Konsili'nde bu görüş mahkûm edilmiş, Oğul'un tanrılığının tamlığı ve Baba ile aynı mahiyete sahip bulunduğu kabul edilmiştir. Ancak, daha sonra, Mesîh'in içindeki ilâhî ve insanî prensiplerin birbiriyle ilişkisi meselesi ortaya çıkmıştır<sup>46</sup>.

Ariuscuların görüşü Suriye piskoposu Apollinaire ile yeni bir boyut kazanmıştır. O, Yunan filozofu Platon'u izleyerek, insandaki ruhu, aklî ruh ve hayvanî ruh olmak üzere ikiye ayırmış, "Kelâm"ın

45. Bkz. Dvornik, 9-11; Ebu Zehre, 200, 239-241, 264-265.

46. Ostrogorsky, 53; Dvornik, 12.

(Tanrı'nın Oğlu) aklî ruhla aynı olduğunu savunmaya başlamıştır<sup>47</sup>. Bu doktrin, fazla başarılı olamamış; fakat İsa'da insanî ve ilâhî tabiatın birleşmesi doktrininin daha açık hale gelmesinin sağlanmasına imkân vermiştir.

Bu dönemde, Doğu'da, iki kilise, iki teolojik ekolün temsilciliğini yapmaktadır. Bunlar, İskenderiye ve Antakya ekolleridir. İskenderiye Ekolü; İsa'nın ilâhî (tanrısal) tabiatı üzerinde ısrar etmekte, Oğul'un bedenleşmesinden sonra "iki tabiat"ın tam olarak birleşmesinden ve insanî tabiatın ilâhî tabiat içinde kaybolmasından (Tanrı-insan) bahsetmektedir. Bu görüşte olanlara göre Bakire Meryem, "Tanrı'nın Annesi"dir (Théotokos). Antakya Teoloji Ekolü ise; İsa'da birbiri yanında, birbirinden ayrı iki tabiat bulunduğu ve Bakire Meryem'e "Tanrı'nın Annesi" değil, İsa'nın Annesi (Christokos) denilebileceğini savunmaktadır. Onlar, İsa'nın insanî yönüne ağırlık vermiş, Meryem'in "Tanrı İsa'yı değil, ancak insan olan İsa'yı doğurduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüşün temsilcileri Tarsuslu Diodore ile Mopsueste'li Theodore'dir. Bunlar, İsa'nın beşerî tabiatı üzerinde ısrar ettikleri ve onda ayrı tabiatın varlığını ileri sürdükleri için, "ana doktrin"den uzaklaşmakla itham edilmişlerdir. Hattâ Meryem'i "Tanrı'nın Annesi" ünvanıyla çağırmayanlara karşı şiddetli bir mücadele başlatılmıştır. Bu mücadelede İstanbul Patriği Nestorius, Antakya Ekolü yanında yer almış, Mesîh İsa'da biri ilâhî, diğeri insanî iki tabiatın bulunduğunu ve bu iki tabiat arasındaki birliğin "manevî" olduğunu ortaya atmıştır. O, Yuhanna İncili'ndeki "Baba ve Ben, biriz" ifadesini, özde değil, fakat "aşk"ta birlik olarak yorumlamıştır.

Nestorius ve taraftarlarının görüşü, sadece "ortodoks" inanca bir saldırı değil, aynı zamanda Antakya Merkezi'nin İstanbul'un önüne geçirilmesi gibi görülmüştür. Nestoriusçuların görüşüne İskenderiyeli Cyrille, sert bir tepki göstermiştir. Hem Cyrille ve hem de Nestorius, Papa I. Celestin'in hükmüne baş vurmuş; fakat Papa Nestorius'un görüşünü reddetmiştir. Aralarındaki mücadele ve sürtüşmeler kızınsınca İmparator II. Theodose, 431 yılında, Efes'te bir konsil toplamıştır.

İkiyüz civarında piskoposun katıldığı bu konsilde, Roma'nın da İskenderiye Ekolü'nün görüşünü desteklemesiyle, İsa'nın insan üstü bir kişiliğe sahip olduğunu kabul eden, fakat "tanrılığı" nı reddeden Nestorius'un görüşü mahkûm edilmiş; Nestorius, "râfizi" sayılmış

47. Dvornik, 12.

ve İstanbul Patrikliği'nden alınmıştır\*. Meryem'in "Tanrı'nın Annesi" olduğunu da içine alan Konsil'in kararı şöyledir: "Bakire Meryem Tanrı'nın Annesi'dir. İsa Mesih, gerçek bir tanrı ve iki tabiata sahip bir insandır. Uknun bakımından İsa ile Tanrı aynıdır". Bu kararda önemli ve tartışması sonraki konsilin konusu olan İsa'nın tabiatı meselesidir. Bundan başka altı karar daha oylanmıştır<sup>48</sup>.

Nesturiliğin mahkûm edilmesinde önemli rol üstlenmiş olan Cyrille, Doğu Kilisesi'nin reisi durumuna gelmiş ve İskenderiye Patrikliği de onunla kudretinin zirvesine yükselmiştir. Nestorius'tan yana tavır koyan İmparatorluk Hükûmeti de Efes Konsili'ndeki yenilgisini kabul etmiş ve İskenderiye Merkezi'nin rotasına girmiştir. İskenderiye Ekolü'nün İstanbul temsilcisi Eutyches, Saray'da büyük bir nüfûza kavuşmuştur. Ancak, İskenderiye'nin gerektiğinden çok nüfûz kazanması İstanbul ile Roma'nın kıskıncılığına ve ikisinin İskenderiye'ye karşı birleşmesine yolaçmıştır.

Cyrille'nin en sadık temsilcileri Dioscore ile Eutyches'tir. Bunlardan Eutyches, Antakya Ekolü'nün doktriniyle mücadeleyi çok ileri götürmüş; Mesih İsa'nın iki tabiatının, insan olduktan sonra, "tek tabiat" haline geldiğini savunarak, "Cyrille'nin Doktrini"nde sivrilmıştır. Nesturilerin insanî tabiatı öne çıkardıkları gibi Eutyches de, ilâhi tabiat konusunda aşırılığa varmış ve insanî tabiatın ilâhî tabiat içerisinde eriyerek "tek tabiat" oluşturduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşe göre, bedenleştikten sonra, "Tanrı'nın Oğlu" (İsa) sadece tek tabiata sahip bulunmaktadır. Bu "tek tabiat" görüşü "Monofizitlik"\*\*\* olarak isimlendirilmiştir.

\* İstanbul Patrikliği'nden alınan Nestorius, Antakya manastırına gönderilmiş ve 451 yılında sürgünde ölmüştür. Nestorius adıyla bilinen doktrin, Roma topraklarında kaybolmuş; fakat çok sayıda Nestorius taraftarı İran'a göç etmiştir. Orada yeni bir "teolojik okul" ve Seleuci-Ctesiphon'da Nesturî Kilisesi Patrikliği'ni kurmuşlardır. Misyonerlik yoluyla Hind ve Çin'e kadar yayılmış olan Nesturilerin, zamanla, sayıları azalmıştır. Günümüzde Nesturilere Suriye ve Kıbrıs'ta rastlanmaktadır. Önceleri Nesturî olup, şimdi Roma'ya bağlanmış bulunan "Keldanî Hıristiyanları"nın Patriği Bağdat'ta ikamet etmektedir (Dvornik, 14).

48. Bkz. Welter, 59-60; Ostrogorsky, 53-54; Dvornik, 12-14; Ebu Zehre, 241-243.

\*\* Monofizitliğin çıkması Yunan felsefesinin etkisine bağlanmaktadır. İskenderiye ilâhiyatçılarının, Antakya ilâhiyatçılarından daha çok, Yunan felsefesinin etkisinde kaldıkları için Monofizizm'in onlara cazip geldiği şu şekilde açıklanmaktadır: "Yeni Eflatunculuğun kurucusu, İskenderiye'nin son büyük filozofu Plotin, insanın tanrılaşması için kişisel bir ahlâkî disiplinin gerekli olduğunu söylemişti. Bu düşünce, birçok Hıristiyan düşünürünü etkilemişti. Buunlar, müşrik mensuplarına bile 'böyle bir Tanrılaşma'nın aşkla ve Allah'a teslimiyetle mümkün olabileceğini öğretiyorlardı. Böylece, insan şekli altında ilâhlaşılacaktı. Netice olarak, bedenleşmiş Kelime (Söz) gerçek hayatın kaynağı idi.

İsa'daki insanî tabiat, tamamen birleşmek için, Tanrısalığa kadar yükselmişti. Böylece, Bedenleşmiş Kelâm'ın (Söz) insanî tabiatının ilâhî tabiat tarafından yutulması doktrininin için İskenderiyeli'lere ve diğer ilâhiyatçılara cazip geldiğinin sebebi anlaşılmuş oluyordu. Belki de, Mısır halkının insanı, krallarına Tanrısal karakter veren antik paganizm inancı ile dolu idi.



Monofizit görüşü savunularla diğer görüşte olan Hıristiyan gruplar arasında çatışmalar başlamıştır. İlk çatışma, İstanbul Patriği Flavien ile Monofizitliğin temsilcisi Eutyches arasındadır. Patrik, Eutyches'i sapık olarak nitelemiş ve kararını diğer piskoposlara, özellikle Papa I. Léon'a bildirmiştir. Ancak Monofizitlik İstanbul'da büyük bir başarı kazanmıştır. İskenderiye Patriği Dioscore'nin de yardımıyla Eutyches ve arkadaşları Saray ile dostluk kurmuş; İmparator'un danışmanlarının desteğini sağlamış ve İmparator II. Théodose'u yeni bir konsil toplamaya ikna etmişlerdir. Bu konsil, 449 yılında, yine Efes'te toplanmıştır.

Papa Léon, İstanbul Patrikliği'ne gönderdiği "dogmatik mektubu"nda Monofizitliğe hücum etmesine ve İsa'da iki tabiatı hararetle savunmasına rağmen Konsil, Monofizitliği tastik etmiş ve İsa'da insanî tabiatın ilâhî tabiat içinde eriyerek "Tek tabiat" oluşturduğunu karara bağlamıştır.

Bu konsil, Roma ve İstanbul Kiliseleri'nce kabul edilmemiş ve "Haydutlar Sinodu" sayılmıştır. Buna karşı Roma ile İstanbul birleşmiş, yeni İmparator Marcien'i ikna etmiş ve daha sonra, 451'de, Kadiköy (Kalkedon) Konsili'ni toplamayı sağlamışlardır<sup>49</sup>.

Efes Konsili'nde de Ermenilerden temsilci bulunup bulunmadığı ve bu tartışmalara katılıp katılmadığı pek aydınlık değildir. Ancak İran'a karşı Hıristiyanlığı savunma mücadelesi içinde olduklarından dolayı temsilci bulunduramamış olması ihtimali ağır basmaktadır. Buna rağmen onlar, Konsil'in kararlarını kabul etmişlerdir.

#### **b) V. Yüzyılda Gregoryen Ermeni Kilisesi**

V. Yüzyılın ilk 1/3'lük kısmı, Sahak'ın Katağikosluk dönemidir. Bu dönem, alfabenin icadı ile, kutsal kitapların tercümesinin, dinî ve edebî eserlerin verilmesinin başlangıcıdır. Bundan dolayı "V. yüzyıl Ermeni Kilisesinin altın çağı" olarak değerlendirilmiştir<sup>50</sup>. Ancak bu yüzyıl, sosyal ve politik yönden, Ermeniler için ağır

Üzerinde az durulmuş olan bu kavram, her insana, Tanrısalılığı yaklaştırmanın çok mümkün olabileceği arzusuna ifaçe edebiliyordu. İşte Yunan felsefesi mefhumundan hareket ederek, insanın tanrılaşması problemini, İskenderiye Ekolü'nün ele alış tarzının niçini de süphesiz bu idi. Böylece, insanın tanrılaşması problemi, Kıptî veya Yunan olmayanlara da cazip geliyordu. İşte Kıptî rahiplerinin Monofizitliği fanatikçe savunmalarının sebebi budur" (Dvornik, a.g.e., 15).

49. Bkz. Ostrogorsky, 54-55; Dvornik, 15-16; Welter, 61-64; > Ebu Zehre, 241-243; Mehmet Aydın, Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991, 16-18.

50. Bkz. Mécérian, 47.

şartlar taşımaktadır. Persliler'in Ermeni Kralı Hüsrev'in isteği ile Sahak'ın Katoğikosluğa seçildiği 387 yılında "Ermenistan", Greklerle Sasaniler arasında taksim edilmiştir. Bu durum, Katoğikos Sahak'ı, her iki tarafı birden idare temek mecburiyetinde bırakmıştır. Bütün sosyal ve politik şartların Ermeniler aleyhine olduğu sırada, onları mutlak felaketten koruyan Gregoriyen Kilisesi olmuştur.

İkiye bölünmüş "Ermenistan"dan Grek Ermenistan'ı, Bizanslıların yönetimine bırakılmıştır. Pers Ermenistan'ı ise, önce Vramschapouh (400-417), sonra Persli Schapouh (418-422), daha sonra Ermeni Artasçes (422-428) tarafından yönetilmiştir. Ancak Ermeniler, karalları Artaches'ten memnun kalmamış, onu suçlamış, azledilmesini ve yerine Persli bir genel vali tayin edilmesini istemişlerdir. Bu istekleri kabul edilmiş ve Persli Vehmihrsçabuh, genel vali olarak, tayin edilmiştir (428). Ermeni yöneticiler, Katogikos Sahak'ın kendileriyle işbirliği yapmasını istemiş; fakat istediklerine ulaşamayınca, onun azledilmesini sağlamışlardır.

Bundan sonra Sahak, Pers'e (İran) sürgün edilmiş ve yerine antipatrik (patrik olmayan, o kurala uymayan) Sourmak tayin edilmiştir (428)<sup>51</sup>. Bu değişiklik Ermeni Kilisesi bünyesinde ve Ermeniler arasında huzursuzluklara yolaçmıştır. Bu huzursuzluk, Sourmak'tan sonra da, yönetimin Patriklik usûlüne göre gelmeyen kimselerin eline geçmesiyle devam etmiştir. Bu durum, 437 yılına kadar sürmüştür. Sahak, her zaman dinî lider olarak kabul edilmiş ve 432'de geri döndüğünde, Bagrevand'ın (Eleşkirt) merkezinde Blour'a (Yahnitepe) çekilmiştir. Dinî ve manevî işlerde Mesrop ve Ghevond da ona, orada, yardımdan geri kalmamışlardır. Ermeni Hıristiyan cemaati de hep onunla olmaya gayret göstermiştir. Sahak, Katogikos makamında bulunmamasına rağmen, "evrensel kilise" işlerinde aktif rol oynamıştır. 431'de yapılan Efes Konsil'inde Nestorius'un<sup>52</sup> görüşlerinin yanlışlığına hükmedilmesi kararı, öğrencileri vasıtasıyla Sahak'a ulaşmıştır. Bu Konsil'de, Nestorius'un öncüsü (temsilcisi) durumunda olan Mopsueste'li Théodore'nin yazdığı kitapların mahkûm edilmesi unutulmuştur. Nesturîler, bu durumdan yararlanmış ve görüşlerini Théodore'nin ismi altında yaymaya başlamışlardır. Bunun üzerine Sahak, 435 yılında, Aschtischat Konsil'i'ni toplamıştır. Bundan sonra Sahak, İstanbul'lu Procle'ye dogmatik bir mektup yazmış ve mektupta Théodore'nin yanlışlıklarını ortaya koymuştur. Bu mektubun 553 yılında, İstanbul'da yapılan Konsilin

51. Ormanian, L'Englise ..., 21; Mécérian, 47-49.

52. Nesturîlik ve Konsil Kararları için bkz. G. Welter, 59-60; Dvornik, 13-15, 20-

(II. İstanbul Konsili) toplanmasını ve Trois Chapitres'in (Üç kitap-  
üç bölüm) mahkûm edilmesini sağladığı ileri sürülmektedir<sup>53</sup>.

Sahak'ın 439'da ölümü, durumun yeniden karışmasının başlan-  
gıcı olmuştur. Dinî vekil olarak Mesrop'un devam etmesine rağ-  
men, Yönetim tarafından seçilmiş dinî lider olarak, Sourmak, bir  
süre daha Katogikosluk makamını işgal etmiştir. Ancak ölümü üze-  
rine Katogikosluğa Hoghotzime'li Hovsep (Joseph) getirilmiştir  
(440-452)<sup>54</sup>.

İran İmparatoru olan II. Yazdecerd, "Ermenistan"ı İmparatorlu-  
ğuna katmıştır. Bundan sonra, Zerdüşti rahiplerin isteğiyle, Hıristi-  
yanlık yerine Zerdüştiliği hâkim kılmak için bir ferman yayınlamış  
(449) ve herkesin Zerdüşti olmasını bildirmiştir. Bunun üzerine Hı-  
ristiyan Ermenilerle Zerdüşti İranlılar arasında kanlı çatışmalar ol-  
muş ve çok sayıda Ermeni ölmüştür (26 Mayıs 451). Bu ölenlerin  
hatırası Ermeni dinî takvinde yer almış ve "Perhiz'den önceki son  
Perşembe" olarak belirlenmiştir. Bu tarihten itibaren Ermeni Kilise-  
si, büyük sıkıntılar ve karışıklıklar çağına girmiştir. Dinî Hareket'in  
elebaşısı olarak Katogikos Hovsep görülmüş ve tutuklanıp Pers'e  
(İran) gönderilmiştir. O, orada, ruhbanîyetin diğer elamanlarıyla  
birlikte öldürülmüştür (454). Hovsep'in hatırası, diğer rahiplerle ba-  
reber anılır olmuştur.

Hovsep'e Katogikosluk'ta Malazgirtli Mélite (452-456) ve  
Movses (456-461), daha sonra Araheze'li Güt (461-478) halef ol-  
muştur. Araheze'li Güt, Zerdüştiliği empoze etmek için sürekli gay-  
ret sarfeden Perslilere karşı koymuş ve Vahan Mamikonian'ın yö-  
netiminde silahlanmada rol oynamıştır. İranlılarla savaş ve müca-  
deleler Güt'ün halefi I. Hovhannes Mandakouni zamanında (478-  
490) da devam etmiştir. Yeni Kral Valerse, bu düşmanlığın gerek-  
siz olduğunu düşünmüş, bu düşmanlığa son vermiş ve dinî serbest-  
lik ilân etmiştir. Bu Kral, Vahan'ı önce askerî komutan (484), sonra  
Ermenistan'a genel vali tayin etmiştir. Vahan da, Ermenistan'da di-  
nî ve sivil huzuru sağlamıştır. Katogikos Hovhannes, hükûmetin hi-  
mayesinde, merkezini yeni başkent olan Divin'e (Douine, Tovin)  
nakletmiştir. O, burada, kendini Kilisesi'nin iç reformuna adanmıştır.  
Bu Katogikos, son yılların yaralarını sarmaya ve harabeleri onar-  
maya çalışmıştır. Bundan dolayı ismi, Sahak'ın yanında, saygı ile  
anılır olmuştur<sup>55</sup>.

53. Bkz. Ormanian, L'Englise ..., 21.

54. Bkz. Ormanian, 22; Mécérian, 51-52.

55. Ormanian, L'Eglise ..., 23-24; Mécérian, 53-56.

Dinî serbestliğe kavuşan Gregeoriyen Ermeni Kilisesi, bundan sonra, Hıristiyan Dünyası'ndaki tartışmalara katılmış ve Kadıköy Konsili kararlarının tartışmalarıyla, Monofizit görüşü benimsemekle kendini göstermiştir.

*c) Kadıköy Konsili ve Gregoryen Ermeni Kilisesi*

449'da Efes'te yapılan ve Monofizitliğin zaferi sayılan Konsil, Papa I. Léon tarafından "Haydutlar Sinodu" sayılmış ve protesto edilmiştir. Papa, bunu resmî bir toplantıyla tevsik etmek ve "ortodoks doktrini" belirlemek için İmparator II. Theodose'den bir konsil toplamasını talebetmiştir. İmparator ise, Papa'nın bu isteğini reddetmiştir. Ancak, İmparator'un ölümünden sonra kızkardeşi Pulcherie, Marcien ile evlenmiş ve bu evlilikten sonra Marcien İmparator (450-457) olmuştur. Papa'nın isteği yeni İmparator tarafından kabul edilmiş ve 451 yılında, Kadıköy Konsili'nin yapılması sağlanmıştır.

Kadıköy Konsili'ne altıyüz civarında piskopos katılmıştır. Batı, bu Konsil'de, sadece beş piskoposla temsil edilmiştir. Konsil'e katılanlar, Efes Sinodu'nu ele almış ve kararlarını mahkûm etmişlerdir. Konsil'de, Papa Léon'un "dogmatik mektubu" da okunmuş ve mektubun resmî "ortodoks katolik inancı" ifade ettiği karara varılmıştır. Ancak, yeni bir "Dogmatik Formül"ün belirlenmesi için piskoposlardan bir komite oluşturulmuştur. Papalık delegelerinin itiraz ettiği iddia edilen "formül", komitenin kaleme aldığı şekilde, altıncı oturumda kabul edilmiştir<sup>56</sup>. Kadıköy Konsili'nin "Dogmatik Formülü" şöyledir: "Hepimiz, ittifakla, Efendimiz Mesih İsa'nın, bir tek ve biricik Oğul'un, beşeriyet yönünden de, ilâhî (ulûhiyet) yönünden de tam, gerçek tanrı ve gerçek insan olduğunu; makûl bir ruh ve vücuttan meydana geldiğini; ilâhî yönden Baba ile, beşerî yönden bizimle aynı bulunduğunu; günahkârlık dışında bize benzediğini; ilahlığa uygun olarak asırlar önce Tanrı'dan doğduğunu ve beşeriyete uygun olarak bizim için, bizim kurtuluşumuz için, son dönemlerde, Tanrı'nın Annesi Bakire Meryem'den dünyaya geldiğini; Efendimiz Mesih'in, karışmaksızın, bölünmeksizin, ayrılmaksızın, değişikliğe uğramaksızın iki tabiata sahip biricik Oğul olduğunu; zira birliğin, tabiatların farkını ortadan kaldırmadığını, bunlardan herbirinin kendi özelliğini koruduğunu, bir şahıs ve bir uknum (öz, cevher) içinde diğeriyle birleştiğini kabul ediyoruz"<sup>57</sup>.

56. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 24-26; Dvornik, 16-17; Ostrogorsky, 54-55.

57. Welter, 62.

Görüldüğü gibi, Hıristiyanların büyük çoğunluğunca IV. Ökümenik Konsil olarak kabul edilen bu toplantıda, Mesîh İsa'nın, birbirinden ayrılmayan, fakat birbirine de karışmayan, bir şahısta birleşmiş "iki tabiat" formülü kabul edilmiş ve Meryem'in "Tanrı'nın Annesi" olması teyid edilmiştir. Kadıköy Konsili'nde hem Nestûrîlik ve hem de Monofizitlik mahkûm edilmiştir. Kadıköy "Dogmatik Formülü", bir bakıma, Nestûrîlik ile Monofizitlik arasında orta bir yol olarak görülmüş; kurtuluşun ancak Mesîh İsa'nın hem tam bir tanrı, hem de bir insan olmasıyla mümkün olacağı kanaatine ulaşılmıştır.

Bu Konsil'de, imparatorları alkışlama usûlü kabul görmüş; altıncı oturumun sonunda İmparator ve İmparatoriçe alkışlanmıştır. Ayrıca İmparator'a "rahiplik" sıfatının verilmesi uygun görülmüş; fakat o, bu imtiyazı piskoposlara bırakmıştır.

Doktrinle ilgili tanım ve tartışmalar sona erince Konsil üyeleri, disiplin konularını ele almış; Antakya Ekolü'nün iki lideri olan Cyr'li Theodoret ile Urfa'lı İbas'a eski saygınlıklarını iade etmiş ve Kûdüs'ü Patriklik merkezi haline getirmişlerdir.

Altıncı Oturum'da konsil üyeleri yirmisekizinci kararı oylamışlardır. Bu karar, İstanbul'un Hıristiyanlık Hiyerarşisi'ndeki üstünlüğünü belirlemiştir. Bu, siyasî yönden, "Yeni Roma"nın zaferi sayılmıştır. Yirmisekizinci kararda, 381 İstanbul Konsili'nin İstanbul'a tanıdığı "İkinci Kilise" olma sırası tastik edilmiş; İstanbul ile Roma piskoposlarının birbirine eşit olduğu belirlenmiş ve İstanbul Patrikliği'ne Şark Kiliseleri üzerinde yargı yetkisi tanınmıştır. Papalık delegeleri son oturumda bu kararı protosto etmişlerdir. Papa I. Léon da, bu karara büyük tepki göstermiş ve eleştirmiştir. Papa, Roma, Antakya ve İskenderiye'nin imtiyazlı durumlarını belirtmiş; bu şehirlerin imtiyazının havarilerin, Petrus'un buralardaki ikâmetinden ileri geldiğine ve İstanbul'un ise böyle bir imtiyazı bulunmadığına işaret etmiştir.

Kadıköy Konsili'nde alınan kararlar, hem İstanbul ile Roma'nın arasının açılmasını; hem "Dogmatik Formülü" kabul etmeyen grubun ayrılmasını sağlamıştır. Bu ayrılık, Papanın ve Roma'nın üstünlüğü iddiasını da etkilemiştir. Mısır yanında Nesturîliğin yayıldığı Suriye de, "Kadıköy Doğması"ni reddederek, Monofizitliğe katıl-

mıştır. Diyofizit Bizans Kilisesi ile Hıristiyan Doğu'nun Monofizit Kiliseleri arasında zıtlık, bu tarihten itibaren kesin olarak başlamıştır. Bu, Bizans devletinin hem dinî ve hem de siyasî meselesi haline gelmiştir. Monofizitlik, Mısır ve Suriye'nin siyasî bağımsızlık gayretlerinin ifadesi halini almış ve Bizans hakimiyetine karşı mücadele sloganı olmuştur<sup>58</sup>.

Kadıköy Konsili'nin İmparator tarafından desteklenmesine, Dioscore ve taraftarlarının görevden azledilmesine rağmen; Monofizit çalkantı Mısır'da devam etmiştir. Bu çalkantılar, millî ve politik rekabetlerle de körüklenmiştir. İmparatorlukta ve Doğu Kilisesi içinde İstanbul'un üstünlük kazanmasına kızan Mısır Kiptileri, Monofizitliği "millî din" olarak telakki etmiş ve Kadıköy Konsili taraftarlarını "Melkitler" (Melikî, İmparator taraftarları) olarak adlandırmışlardır. İskenderiye, Antakya ve Kudüs, bir müddet, monofizit eğilimli piskoposların elinde kalmıştır. Marcien'den sonra İmparator olan I. Léon (457-474), bu duruma son vermiştir<sup>59</sup>.

Bu Konsilden sonra Grek-Roma dünyası piskoposluğu da iki kampa ayrılmış; Hıristiyan cemaati şiddetli tartışmaların içine çekilmiş, Nesturîliği favori yapma kavgası yayılmış ve ortaya konulmuş "tabiatların ikiliği" ruhları tatmin etmemiştir. Bunlardan dolayı Kadıköy Konsili kararlarında ittifak sağlanamamış ve bu kararlar askıda kalmıştır. Bunun üzerine 476 yılında Antakya'da yeni konsil toplanmış ve Kadıköy Konsili doktrininin şüpheli olduğu ilân edilmiştir. İmparator Basilius, Monofizitlerin tarafını tutmuş ve kararları Kadıköy Konsili'ne bağlamayı yasaklamıştır. İmparator Zénon, 482'de, Henotique (Henotik-Birlik Fermanı) ilan etmiş ve görüşünü Efes Konsili'ne dayandırmıştır. Nihayet İmparator Anastasios, 491'de, yeni bir kararla, Monofizitlerden yana tavır koymuş ve Kadıköy Konsili'nin önemini azaltmıştır. Bu kararla o, Monofizit Kıpti ve Suriyelilerin sevgisini, ortodoks Bizanslıların öfkelerini kazanmıştır. İmparator, bu tutumuyla, (Monofizitlere yakınlaşmasıyla) Grek dünyasından uzaklaşıp, Suriyeliler arasına sığınan ve Perslilerin kendilerine tanıdıkları serbestlikleri istifade ederek faaliyet gösteren Nesturîliğe karşı savaşmak gayesi gütmüştür<sup>60</sup>.

58. Bkz. Ostrogorsky, 55; Dvornik, 17-18.

59. Bkz. Dvornik, 17-18.

60. Ormanian, L'Eglise ..., 26.

Ermeniler ise (Ermeni Kilisesi), VI. yüzyılın başlarına kadar bu tartışmaların dışında kalmıştır. Kadıköy Konsili, Ermeniler'in bilgisi dışında yapılmıştır. Çünkü Ermeniler, o tarihlerde, Perslilerle savaş halindedir ve Katoğikos St. Hovsep'in halefleri Melite ve Movses de bu savaşla ilgilenmişlerdir. Bundan dolayı onlar, Kadıköy Konsili'yle ilgilenme imkânına sahip olamamışlardır. Ermeniler, Persliler tarafından kendilerine dinî serbestlik tanınması üzerine, Konsil'den 40 sene sonra ancak teolojik tartışmalara katılabilmişlerdir. Katogikos Hovhannes (478-490) zamanında Ermeni Kilisesi'nin, Kadıköy Konsili kararlarının reddettiği ve bu Katogikos'un "Kadıköy Kristolojisi"ne karşı "Preuves" (Dileller) adıyla bir reddiye yazdığı ileri sürülmektedir<sup>61</sup>.

Bunlarla beraber Ermeni Kilisesi'nin aktif olarak sahneye çıkması Othmou'slu Babken'in Katoğikosluğu dönemine rastlamaktadır. Bu, İran'a yerleşmiş Nesturilerden zarar gören ve Efes Konsili'nin "Ortodoks Doktrini"ne bağlı kalan Süryanîler'in\* kendileri gibi Efes Konsiline bağlı kalmış Ermeni Kilisesi'nden yardım istemeleriyle gündeme gelmiştir. Katoğikos Sahak'ın Antinestorius (Nesturiliğe karşı) prensiplerine ve Efes Konsili kararlarına bağlı olan Ermeni Kilisesi, İranla savaşta kendilerine yardım elini uzatmayı reddeden imparator Marcien'in eseri olarak gördüğü Kadıköy Konsili'ni kabule yanaşmak istememiştir. Bunu teyid etmek için Babken'in başkanlığında 506 yılında, Divin'de bir konsil toplanmıştır. Azerbeycan, Gürcistan ve Ermenistan piskoposlarının katıldığı bu Konsil'de, Efes Konsili'ne sadık kaldıkları, Kadıköy Konsili kararları ve Nesturiliği reddettikleri açıklanmıştır. Bu, Kadıköy Konsili konusunda Ermeni Kilisesi'nin ilk deklarasyonu olmuştur. Grek ve Latin Kiliseleri'nin Ökümenik (Evrensel) kabul ettikleri Kadıköy Konsili'ni Ermeni Kilisesi, teolojik sayılabilecek hiçbir yanı olmadığı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Ermeni Kilisesi, ilk kararında ısrar etmiş ve aşırı muhafazakâr bir davranışı devam ettirmiş; "ilk inancı" değiştirmeye yolaçacak olan her türlü yeniliğe karşı çıkmış ve "vahiy mahsulü" üzerine yapılacak her türlü dogmatik (nassî) ilaveyi sokmamaya azamî dikkati göstermiştir. O, Kadıköy Konsili'nin temel problemi olarak, Grek-Roma merkezlerinin karşılıklı çekememezliğini, otorite yarışını görmüş ve kendisini ilgilendiren bir tarafının bulunmadığını savunmuştur.

61. Bkz. Ormanian, 27.

\*. Süryanîler'in Kadıköy Konsili kararları karşısındaki tutumları için bkz. Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, I/208-222.

Divin'de (506'da) kesin inancın açıklanması Babken'in Katoğikosluğu'nun en önemli olayını teşkil etmektedir. Aynı prensip Babken'in halefleri döneminde de (516-548 yılları arasında) savunulmuştur. Bu olaylar dışında, Kadıköy Konsili'nden sonraki 40 yıllık süre içinde Ermeni Kilisesi, hiçbir şey söylememiştir. Kadıköy Konsili konusunda alınan karar Bagrevand'lı II. Nerses'in Katoğikosluğu (548-557) zamanında gerçekleştirilen Divin Konsili'nde (554'de) yenilenmiş, Nesturiliğe ve Kadıköy Konsiline karşı, Efes Konsili'ne bağlılıkları açıklanmıştır<sup>62</sup>.

Ermeni Kilisesi'nin Katolik Kilisesi'nden ayrılmasını, Kadıköy Konsili'nde alınmış kararların anlamları üzerindeki anlaşmazlık ve ön yargılar sonucuna bağlayan Tournebize, ilk 22 Ermeni Katoğikosu'nun "Katolik" olduğuna yer vermekte, Kadıköy Konsili'nden önce yaşayanların "ortodoksluğu"nda şüphe bulunmadığını savunmaktadır<sup>63</sup>. O, Ermeni Katogikos'u Sahak'ın (Isaak) 435 yılında Aschtischat'ta topladığı Sinod'da, Mesîh-İsa'da cevher (öz) bakımından birleşmiş iki tabiatın mevcut olduğunu açıkladığını\*, bunun Ermenilerce de kabul edilen Efes Konsili'nde karara bağlanan "Biz, Tanrı'nın biricik oğlu Efendimiz Mesîh İsa'nın, makul bir ruh ve bir vücuttan ibaret mükemmel Tanrı ve mükemmel insan olduğunu itiraf ediyoruz... Biz, onu, ilâhî yönden Baba ile, insanî yönden bizimle aynı cevherden olduğuna inanırız" ifadeleriyle aynı bulunduğunu belirtmektedir. Tournebize, Kadıköy Konsili'nde de aynı ifadelerin tekrarlandığını, iki tabiatın, ne tam birbirine karıştırıldığını, ne de tam ayrıldığını, yalnız bir şahsı meydana getirmek için birleşmiş olduğunu ve orada itiraz etmeyi gerektirecek bir fark bulunmadığını ileri sürmektedir<sup>64</sup>.

Tournebize, Ermeni piskoposlarının ekserisinin Kadıköy Konsili ile Efes Konsili kararlarının birbirine uygun olduğunu bildiklerini; çünkü on kadar Ermeni piskoposunun Kadıköy Konsili'nde hazır bulduklarını iddia etmektedir. Ermeni Kilisesi'nin diğer Hıristiyan Kiliseleriyle arasındaki soğukluğu, Kadıköy Konsiline katılan piskoposların çoğunun Yunanlı (Grek) olmasına, Ermenilerin inançları uğrunda Perslerle savaştıklarında Bizans İmparatoru-

62. Ormanian, 28-29.

63. Bkz. Tournebize, 86.

\*. Sahak'ın, 435'deki Sinod'daki açıklamasının şu şekilde olduğu belirtilmektedir: "Biz İsa'nın iki tabiatı, bir cevherden (öz, hipostaz), bir şahıs ve bir Mesîh'ten ibaret olduğunu inanırız". (= "Nos confitemur Christum ex duabus naturis unam hypostasim, unam personam, et unum Christum") (Tournebize, 86).

64. Tournebize, 87.



nun yardım elini uzatmamasına ve Malazgirtli Katoğikos Melité'nin (452-457), merkezi, Pers hakimiyetindeki Tovin (Divin) şehrine taşmasına bağlanmaktadır. Bu sebeplerden dolayı İstanbul'dan ayrılmış olan Ermenilerin Roma'dan da uzaklaştıklarını, buna rağmen Petrus'un (Pierre) önceliğini tanımalarını ve bunun dinî duaları arasına girmesini Roma ile aynı inançları paylaştıklarına delil gösterilmektedir<sup>65</sup>.

Tournebize, ayrılığın sebebini, Kadıköy Konsili'ndeki yanlış anlatımlara, kapalı iki anlama gelen terimlere, imparatorluğun baskısına ve bağımsızlık kaygısına bağlamaktadır. Ayrıca, bu ayrılıkta Papa I. Léon'un İstanbul Patriği Flavien'e mektubunun Ermeniceye doğru tercüme edilememesinin de rol oynadığı üzerinde durulmaktadır. Papa'nın mektubunda birinin diğerine katılmasıyla, İsa'nın iki tabiatından her biri, İla'ya ait şeyi meydana getirdiğini; Tanrı'dan olanın Tanrı, etten olan şeyin et olduğunu; birinin mucizeler yarattığını, diğerinin hareketlere maruz kaldığını ihtiva etmektedir. Bu karışıklığa "Bir ve diğer tabiat" terimlerinin "Vom iev Vomn" ile tercüme edilmesi sebep olmaktadır. Halbuki "Vomn" biri, yani tabiatın daha çok şahsı ifade ettiğini, Leon tarafından tasvir edilen İsa'nın "Bir ve diğer tabiatı"nı (beşerî ve ilâhî tabiatı) ifade etmek için iki defa tekrar edilmiş bu kelime, Nesturîlerle beraber Papa ve Kadıköy Babaları, İsa'da iki kişilik bulunduğunu kabul etmiş olduklarına inanmaya yol açmıştır<sup>66</sup>.

Tournebize, bu iki anlama gelen kelimenin mutercim tarafından arzu edilip edilmediğinin (bilerek kullanılıp kullanılmadığının) bilinmediğini, ancak Ermeni tercümanların en sağlam inanca sahip oldukları zannedilse bile (hiçbir kasıtları olmasa bile), yalnız bir şahısta iki tabiatı kendi dillerine doğru ve açık şekilde nakletmelerinin zorluğunu ileri sürmektedir. O, Hayk Dili, o zaman dogmatik teolojinin bütün inceliklerini ve nüanslarını anlatmak için Hıristiyan "doktorları" tarafından kâfi derecede işletilmemiş ve zenginleştirilmemiş olduğunu, Grek ve Latin dilleriyle rekabet edecek durumda olmadığını işaret etmektedir. Tabiat (natura), cevher (zat), şahıs (hypostases) kelimelerinin farklı anlama sahip olduğu ve Ermenice'de bunlara uygun üç kelimenin hiç olmadığı da ileri sürülmektedir. Tabiat ve şahıs fikri, tamamiyle uknum (hypostase) veya şahıs (person) anlamına gelen Ermenice "Pnouthioun" kelimesiyle karşılanmıştır. Tabiat fikrini pnouthioun ile karşılayan Ermeniler,

65. Tournebize, 87.

66. Bkz. Tournebize, 88.

Latin ve Grekler'i İsa'da iki şahsiyet kabul etmekle suçlamışlardır. Tournebize, buna bir de, Kadıköy Konsili'nde mahkum edilmiş Eutychieus'lerin karıştırmalarını eklemek istemektedir<sup>67</sup>.

Kadıköy Konsili'nde tarif edilmiş "iki tabiat" doğmasının aleyhinde bulunan ilk Ermeni Katoğikosu Babken (490-515) dir\*. O, 491'deki Vagarşabat Sinodu'nda Monofisizm'de favori olan imparator Léon'un "Henotik"ini tastik ve tasvip etmiştir.

Katogikos Nerses zamanında, 526-527 yılında, Divin'de (Tovin) yapılan Sinod'da, Ermeni Kilisesi, "Evrensel Kilise"den kesin olarak ayrılmıştır. Bu ayrılığın gerekçesi Ermeniler tarafından şu şekilde izah edilmektedir: "Hıristiyan çağının başlangıcında İsa'da iki tabiat'ın kabul edilmesi hatası korkunç ilerlemeler kaydettiği için, Patrik Nerses, Kadıköy Konsili'ne karşı Tovin'de (Divin) bir sinod topladı. Bu Sinod'da İsa'da bir tabiat olduğuna inanmak lâzım geldiği kararlaştırıldı. Arada hiçbir fark görmeksizin iki tabiatın yalnız 'bir' de birleşmesinin simgesi olarak Noël ile İsa'nın vaftiz bayramını bir bayramda birleştirmesi ve Tirisagion'a 'Siz (İsa), iki tabiatın ayrılığını protesto etmek için, bizim için çarmaha gerildiniz' ilâvesinin yapılması kararlaştırıldı"<sup>68</sup>.

Divin'de iki sinod toplanmış olduğu ve bu sinodlarda alınan kararların birbirine karıştırıldığı anlatılmaktadır. Bu karışıklığa sebep, Babken ve Nerses'in Katoğikosluk dönemiyle\*\*, 11 Temmuz 552 yılından başlatılan Ermeni Takvimi\*\*\* gösterilmektedir. Ancak

67. Bkz. Tournebize, 89.

\*. Tournebize, Ermeni Kilisesi'nin Kadıköy Konsili kararlarını reddetmesini, kesin ayrılmasını Babken'e değil Nerses'e ve itizalin yerleşmesini de Anili Samuel'e bağlıyor (Bkz. Tournebize, 90. cı sahifede 1. dipnot).

68. Tournebize, 90.

\*\* . Bazı kaynaklar Babken'in Kategikosluğu'nu 490-515, II. Nerses'inkini 548-557 yılları arası göstermektedir (Bkz. Ormanian, 29; J. de Morgan, 364). Bazıları ise Nerses'in Kategikosluğu'nu 524 yılından başlatmaktadır (Bkz. Tournebize, 88. sahifedeki 2. dipnot).

\*\*\*. Ermeni Takviminin başlangıcı 11 Temmuz 552'dir. Bu takvim, 12 ay ve 365 gündür. Her ay 30 gündür. Bundan dolayı Ermeni takvimi'nin bir yılı sabit ve bir yılı değişkendir. Sabit yılın ilk ayı 11 Ağustos'ta başlamaktadır. Bu aylar ve başlangıç zamanı şöyledir.

1. Navassert, 11 Ağustos
2. Hori, 10 Eylül
3. Sahmi, 10 Ekim
4. Dré, 9 Kasım
5. Kaghots, 9 Aralık
6. Aratz, 8 Ocak
7. Néhégon, 7 Şubat
8. Arek, 9 Mart
9. Abégan, 8 Nisan
10. Maréri, 8 Mayıs

Babken'in Katoğikos olmasından sonra Kadıköy Konsili kararlarının Ermeni Kilisesince tartışıldığı I. ve II. Tovin (Divin) sinodlarında ayrılık ve kendi görüşleri karara bağlanmıştır. Ermeni görüşü Katogikos Nerses'le ortaya çıkmıştır.

Bizans siyasetinin ağırlık noktasının Doğu'ya kaydığı bir dönemde İran'la uzun süre devam eden bir savaşa yol açmıştır. Bu savaşta Bizans, ücretli askerleri ihtiyacı karşılayamaz duruma geldiği için, gözlerini "Ermenistan" halkına çevirmiştir. İran'daki karışıklıklar Bizans'la bir antlaşmayı zarurî kılmıştır (591). Bu anlaşmayla "İran Ermenistanı"nın bir kısmı Bizans'a bırakılmıştır<sup>69</sup>. İmparator Maurice (Mavrikos 582-602), Ermeni Katogikos'u Movses'in ikâmetgâhı olan Tovin (Divin) dışında, "Ermenistan"ın bir kısmını hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Katogikos Movses'i İstanbul'da bir sinod'a davet etmiştir. Ancak Katogikos, Achat ırmağını geçemeyeceği ve sinod'a katılamayacağı cevabını vermiştir. Bunun üzerine İmparator, Tovin'in yanındaki Avan köyünde ikâmet eden Piskopos Jean'ı, Achat ırmağının berisinde (Bizans sınırları içinde) kalan Ermeniler için Katogikos tayin etmiştir. Bu sırada, Katogikos Movses tarafından Gürcistan Katogikos'u olarak takdis edilmiş olan Cyrion, Kadıköy Konsili'nin şüpheli tarafının bulunmadığını kabul etmiş, Kadıköy Konsili'nin kararlarına katılmış, onun hararetle savunucularından olmuş ve böylece Ermeni Kilisesi'nden ayrılmış bir duruma düşmüştür. Katogikos Movses, onu afaroz etmeye cesaret edememiş; fakat halefi I. Abraham (607-615) Kadıköy Konsili'ni savunmuş olmasından dolayı Cyrion'u iki defa kınamıştır. Bunun üzerine Gürcistan Katogikos'u, kınanan doktrinini yanlış anlaşıldığını, Abraham'ın görevinin Kilise Baba'larının fikrine katılmak ve onlarla beraber İsa'da ikili bir tabiatın bulunduğunu kabul etmek olduğu şeklinde cevap vermiştir. Bu cevap, I. Abraham'ın Tovin'de (Divin) bir sinod toplanmasına yol açmıştır. On kadar Piskoposun katıldığı bu Sinod'da (596?) Gürcistan Katogikosu Cyrion afaroz edilmiş ve İsa'da ayrılmız "bir tabiat" bulunduğu yeniden karar altına alınmıştır<sup>70</sup>. Bu sonoddan sonra Ermeni Kilisesi litürjisine önemli bir ilave yapılmıştır. Bu ilave, Ermeni Kilisesi'nin bariz vasfı, "doktrinleri"nin kısa formülü ve muarızlarının suçlamalarının teme-

11. Markatz, 7 Haziran

12. Hroditz, 7 Temmuz.

Bu sonunca ay, öncekiler gibi 30 gün hesap edilmektedir. 11 Ağustos'a rastlayan senenin birinci ayı Navassart'ın başlangıcından önce 5 gün ilâve edilmektedir (Bkz. Alishan, Le Hayg, 30; Tournebize, 91. sahifedeki 2. dipnot).

69. Bkz. Ostrogorsky, 73.

70. Tournebize, 92.

li olmuştur. Liturjiye, "Kutsal Tanrı"nın adının üç defa tekrarlandığı ilâhiye (Tirisagion), "Bizim için çarmıha gerilmiş olan" cümlesi ilave edilmiştir. Grekler, İsa'nın Tanrı olarak değil, insan olarak acı çektiğini savunmuş ve Ermenileri, ulûhiyet içinde beşeriyeti kaybettirmiş olmalarından, Eutyches'in hatasına düşmüş olmaktan dolayı kınamışlardır. Ancak birliği savunanlar, iki tabiatın birliğini insanda ruh ve beden birliğiyle, Adem'den beri işlenen günahı ancak bu şekilde giderilebileceğiyle cevap vermeye çalışmışlardır<sup>71</sup>. İsa'nın bu vasfıyla İskenderiye'li Cyrille'nin "Cisimleşmiş Tanrı'da yalnız bir tabiat" formülüne yakınlaşmak istedikleri üzerinde durulmaktadır. Nasturîler, farklar üzerinde ve iki şahısta varlıklarını sürdürecektir derecede tabiatların ayrılığında ısrar ederken Cyrille, bir tek şahısta tabiatların birleştiğini savunmaktadır<sup>72</sup>.

Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsilinden sonra, sahip olduğu inanç ve ısrarla devam ettirmeye çalıştığı durumu sebebiyle, kiliselerle arasında bir gerilime yolaçmış ve Roma-Bizans Kilisesi'nden ayrılmıştır<sup>73</sup>. Bununla beraber Ermeni Kilisesi'nin tarihi birçok dinî problemi de sergilemektedir. Bu problemler, bir çok asır devam etmiş, ancak Ermeni Kilisesi'nin sîtatüsünde bir değişiklik olmamıştır. Onlara hâkim olan devletlerin durumu, dinî problemlerin artıp-eksilmesinde rol oynamıştır. Ermenilerin de içinde yaşadığı bölge, bir müddet, İran, Bizans ve Müslüman ülkelerin savaş sahası haline gelmiştir. Bu ortamda en büyük rekabet ve baskının Bizanslılardan geldiği dikkati çekmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun gücü, Ermenileri, Kadıköy Konsili'ni kabule zorlamaktadır (Bu durum, V. yüzyıldan IX. yüzyıla, yani Türkler'in Ermeniler üzerinde hakimiyet kurmasına kadar devam etmiştir). Kadıköy Konsili ile yolaçılmış olan kızgınlık, Justinien'in tahta çıktığı sırada (527'de) henüz dinmemiştir. Anlaşmazlıkları giderme yolundaki gayretleri sonuçsuz kalan İmparator Justinien, "Üç Kitap"ı (Üç Bölüm)\* yasaklatmaya kalkmıştır. 553'deki II. İstanbul Konsili'nde bu kitap ve yazılar mahkum edilmiş, İmparator bir fermanla bunu açıklamıştır. Bu

71. Bkz. J.A. Gatteyrias, 123.

72. Bkz. Tournebize, 92-93.

73. Bkz. J.A. Gatteyrias, 113.

\*. Bu "Üç Kitap" (Üç Bölüm-Trois Chapitres); Nestorius'un fikirleriyle tanınmış Urfalı İbas'ın, Mopsoesteli Theodore'nin ve Tarseli Diodore'nin kitaplarıdır (Bkz. Ormanian, 31). Beşinci Ökumenik Konsil kabul edilen II. İstanbul Konsili'nde mahkum edilen ve İmparator Justinien'in fermanıyla yasaklanan "Üç Kitap-Bölüm"ü Dvornik şöyle belirtmektedir: "1. Nestorius'un üstadı Mopsueste'li Theodore'nin eserleri ve şahsı, 2. Cyrilli Theodoret'in aziz Cyrille'ye ve Efes Konsiline karşı olan yazıları, 3. Urfalı İbas'ın Theodoret'i savunan ve Aziz Cyrille'nin itirazlarını reddeden mektubu" (Dvornik, Konsiller Tarihi, 20).

konsilde, Efes Konsili kararları daha açık ortaya konulmuş ve indirekt olarak Kadıköy Konsili meselesi son bulmuştur. Ancak Ermeni Kilisesi, Efes Konsili'ne sadık kaldıklarından, yeni açıklama ve kararlara önem vermemiştir<sup>74</sup>.

Greklere (Bizanslılar) baskı ve telkinleri, bütün Monofizitleri, ayrı bir Hıristiyanlık anlayışı benimsemiş olanları kapsamaktadır. Ermeniler üzerinde etkisiz kalan Grek telkin ve baskıları, Gürcüler üzerinde etkili olmuştur. Gürcüler'in Katoğikos'u Kurion, Ermeni Katoğikosluğu bünyesinde yetişmiş ve yükselmiş olmasına rağmen, Bizans İmparatorluğu'nun lütfundan istifade etmek için, Ermeni Katoğikos'luğundan ayrılıp İstanbul Patrikliğine katılmayı tasarlamıştır. Ermeni Kilisesi Katoğikosları'nın gayretleri, onu fikrinden caydırmaya yetmemiş ve Kurion, Kadıköy Konsili kararlarını benimseyerek, Grek Kiliseleri'ne katılmıştır. 609'daki Tovin (Divin) Konsili bu ayrılığı onaylamıştır. Ormanian, bu ayrılığın Gürcü Kilisesi<sup>75</sup> için zararlı olduğunu; 19. yüzyılın başında Kafkasya'da Rus hakimiyeti altında, Rus Ortodoks Kilisesi ile benzerlikleri göz önünde tutularak asimile edildiğini; millî mevcudiyetini devam ettirecek hiçbir sebep bulunmadığını, hıyaraşi ve ruhbaniyet, liturji ve dil'in Ruslaştırıldığını; Gürcüstan'ın Pispokoslarının ve bilhassa ruhanî reislerinin Rus ruhanîlerinden oluştuğunu ileri sürmektedir<sup>76</sup>.

Greklere, Ermenileri kendi davalarına kazanmak için büyük gayretler sarfetmiş ve bunu sağlamak için de kendilerine iteatkâr Katoğikoslar tayin etmiş, ancak bunlar da kafi gelmemiş; Ermeni Kilisesi, kendi inanç ve felsefesine bağlı olarak varlığını devam ettirmiştir<sup>77</sup>. Ancak, zaman zaman, Ermenilerin, dinî inanç noktasında, müşterek düşmana karşı birlikte hareket ettiklerini görmek mümkündür. Bunlardan birisi, Perslerin Bizans İmparatorluğunu istila edip (614'de) "Kutsal Haç"ın bakiyesini Kudüs'te ele geçirdikleri ve İstanbul surları önüne geldikleri sırada Ermeniler; Bizanslılar'a yardım etmiş ve savaşın kazanılmasını, "Kutsal Haç"ın Kudüs'e iade edilmesini sağlamıştır. Bu olayın sonucunda İmparator Heraclius, Ermeniler'le Greklere'in dogmatik (nassî) birliğini\*

74. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 30-32.

75. Gürcü Kilisesi'nin inanç ve ibadetleri için Bkz. Michel Tomarati, L'Eglise Géorgienne, des Origines Jusqu'à Nos Jours, Rome 1910, 134-145, 348-413. Gürcülerle Ermenilerin dinî ayrılıkları için Bkz. Tamarati, 228-225.

76. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 32.

77. Bkz. Ormanian, 33.

\*. Bailly, İmparator Heraclius'un "Ortodokslukla Monofisizm arasında bir anlaşma ilkesi bulmaya uğraştığı"nu kaydediyor (Auguste Bailly, Bizans Tarihi, I/132).

gerçekleştirmeyi düşünmüştür. Bu gâyesine ulaşmak için Kadıköy Konsilinin kararlarını Ermenilere benimsetmeye çalışmıştır. Bu düşünce içerisinde İmparator Heraclius, "Ermenistan"a gitmiş ve Katoğikos I. Ezr (630-641) ile görüşmüştür. Ermenilerle Grekler arasında toplantılar olmuş ve İmparator tarafından tavsiye edilen "İmam Formülü"nü kabulüyle toplantı son bulmuştur. Kadıköy Konsilinin sessiz geçirilmesi dışında bu "Formül", Ermeni Kilisesi "İman ikrarı"na uygun bulunmuş ve Erzurum'da toplanan özel bir konsilde kabul edilmiştir. Bu anlaşma, Ermenilerle Grekler, birlikte katıldıkları bir Messe Ayini ile (Ekmek-Şarap Ayini) takdis edilmiştir (632 yılında). Ancak Katoğikos Ezr'in İmparatorun arzusuna itaati, Ermeni Pispokoslar Kurulu'nu ve halkını kızdırmıştır. Ezr'e karşı çok şiddetli bir düşmanlık başlamış, fakat ne yapılmışsa o inancından vazgeçmemiştir. Bu Katoğikos'a karşı duyulan kızgınlık (öfke) yüzyıllarca sürmüştür. Ermenilerle Grek-Latinler arasındaki anlaşmazlığı gidermek için bulunan "Monotelizm" formülü de başarılı olamamıştır. İmparator IV. Konstantin, Ermenileri, içinde buldukları zayıf durumdan istifade ederek, hâkimiyeti ve dinî otoritesi altına almaya teşebbüs etmiş; fakat Katoğikos Nerses'in tavassutu ile yatıştırılmıştır. Ermeni Kilisesi, Bizanslıların geri çekilmesinden sonra, 645 yılında Tovin'de (Divin) bir konsil toplamış ve bu Konsil'de sadece ilk Üç Konsil'in kabul edildiği, sonradan olanların hepsinin (sonradan bunlara ilave edilenlerin) kesin olarak reddedildiği açıklanmıştır. Grek-Ermeni münasebeti Katoğikos Nerses'in ölümünden (661) sonra yerine geçen halefleri döneminde de (661-703) devam etmiştir. Ancak Müslüman Araplar'ın bölgede hâkimiyet kurmasıyla Ermeniler rahatlamış ve dinî imtiyazlara kavuşmuştur. Katoğikos III. Sahak'ın halefi Ardjesch'li Eghiad'ın (703-717) Katoğikosluğu döneminde, Kafkas Albanya (Albanie Caspienne) Patriği Nerses Bahur, Gürcü Katoğikosu Kurion gibi, Bizans Kilisesi inancından yana bir eğilimin içine girmiştir. Katoğikos Eghia, Kafkas Albanya'sını Ermeni Kilisesi içinde tutmak için büyük gayret sarfetmiş, Nerses Bahur azledilmiş ve yerine Simeon getirilmiştir. Aynı Katoğikos, İstanbul'da yetişmiş Ermeni ilâhiyatçılarına karşı da büyük bir gayretin içine girmiştir.

Eghia'dan sonra Katogikos olan III. Hovhannes, yanlış düşüncelere karşı kitaplar yazmış ve Ermeni Kilisesinin dinî kurallarını ortaya koymuştur. O, "Monofizit ordokoslar" tarafından ortaya atılmış "İsa'nın bedeninin çürüyebileceği" yönündeki önemli meseleyi dinî kurallar içinde çözmeyi başarmıştır. Bu önemli mesele, Jülianides ve Sévériens mezheplerinin doğmasına yol açmış, Ermeni Kili-

sesi ile Süryani Kiliseleri arasında görüş ayrılığına sebep olmuştur. Bu ayrılığı gidermek için 726 yılında Malazgirt'te bir konsil toplanmıştır. Katoğikos Hovhannes'in başkanlığında, Ermeni ve Süryani piskoposlarının katılmasıyla, toplanan Konsil'de her iki kilisenin de ifrata vardıkları noktaların atılmasına özen gösterilmiş ve 12 kural benimsenmiştir, İsa'nın bedeninin tabii özellikleri ve orijini üzerine "sağlam doktrin" oraca kabul edilmiştir. Konsile katılanların hepsi, cisimleşmiş Tanrı'nın (İsa) bedeni için, büyük saygıyı ve sevgiyi koruyarak, İsa'nın ölmek ve günah işlemekten uzak bulunduğu inancına varılmıştır.

Hovhannes'in ölümünden sonra gelen 12 halefi döneminde önemli bir olay olmamış ve barışçı bir ortamda, otonom idareden istifade ederek, kendi inançlarını ifâ etmişlerdir. Katoğikos Zacharia'nın (Zekariya) Katoğikosluğu döneminde (855-878), İstanbul Patriği, Ermeni Kilisesiyle münasebetlerini geliştirmeye çalışmış ve Roma Kilisesiyle olan kavgalarında Ermeni Kilisesini yanına almak istemiştir. Ancak Patriğin daveti sonuçsuz kalmış, Ermeni Kilisesi, Kadıköy kararları gibi, yakınlaşma teşebbüsünü de kabul etmemiştir. Böylece Ermeni Kilisesi, kendi inanç ve ibadet esasları içerisinde kalmış, kiliseler arasında, Monfizit çizgide varlığını sürdürmüştür<sup>78</sup>.

---

78. Bkz. Ormanian, L'Eglise ..., 33-37.